Babubanarasi Prasad, Ed.
Jagadiśi vyadhikaranttippanam
kali shankari
जागदीशी व्यधिकरणटिप्पणकाली शंकरी
Sanskrit
Paper – Printed
1931 Sambat (144 years old)
20 Folio
11.9" x 5"
Complete

F=13

१०४५ नं ४५

117

अथजागदीशीव्यधिकरणटिप्पणंकालीशंकरीप्रारभ्यते

जा॰व्य ॥श्रीगणेशाय नमः॥ नन्विदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्र समवायितया वाच्यत्वाभावरूपस्य साध्याभावस्याप्रसिद्धावपि प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादि
का॰ शं केवलान्वयिनि तदप्रसिद्धेरनुद्धारान्मूलस्य न्यूनत्वमत आह। प्रमेयसाध्यके चेति जगदीशेनोक्तम्॥ नन्वत्रापि समवायितया वाच्यत्वाभा
१ वस्यैव स्वीयलक्षणघटकत्वसंभवेः भावान्तरानुसरणस्य स्वव्यापकसाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावघटितवक्ष्यमाणसार्वे
भौमीयलक्षणाभिप्रायकतया भावत्वेनाभावाभावीयप्रतियोगित्वस्य प्रमेयत्वरूपसाध्यतावच्छेदकाव्यापकत्वात् भावत्वेनाभावाभावस्य लक्षणा
घटकत्वं दुर्वारमेवेति चेन्न। सममनियताभावानामैक्यमते नैव तदभिधानादिति। अथ किं स्वरूपसंबंधेन तादात्म्येन वा प्रमेयस्य साध्यतायामभा
वप्रसिद्धिः कुतेति। नाद्यः वह्नित्वेन प्रमेयाभावं परिस्कृत्या वृत्तिमात्रवृत्तिगगनत्वा दिना प्रमेयाभावानुधावनस्य संदर्भविरोधापत्तेः। नापि द्वि
तीयः। ननु कालिकसंबंधेन प्रमेयसाध्यकस्थले कालिकसंबंधेन साध्याभावस्य प्रसिद्धिः कार्या इत्यस्य व्यवहितवक्ष्यमाणजागदीश्यसंगते
स्तादात्म्येन साध्यतायामपि तद्दोषस्य संभवे स्थलान्तरानुधावनवैयर्थ्यादिति। संबंधसामान्येन साध्यतायामपि तद्दोषस्य जागरूकत्वादि
ति चेन्न। संबंधसामान्येन साध्यतास्थले वाप्रसिद्धेः कृतकत्वात्। ननु कालिकसंबंधेन प्रमेयसाध्यकस्थले इत्यादि जगदीशग्रन्थस्य संबन्धसा
मान्यान्तर्गतकालिकसंबंधस्यापि साध्यतावच्छेदकसंसर्गत्वमित्यभिप्रायकत्वादिति १ अप्रसिद्धिदोषस्यैव सत्वान्मूलप्रतियोग्यवृत्तिश्चे
त्यादिदोषान्तरं किमर्थं अतः तदवतारार्थं शंकते। नन्विति। अव्यभिचरितत्वमिति। अथेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादि ग्रंथाभिप्रेतमिति शेषः। तथा
च न चैवं घट इत्यादिमूलस्य केवलान्वयिनि व्यभिचारित्वेनालक्ष्यताप्रदर्शनपरत्वान्न पूर्वापरमूलासंगतिरिति ध्येयमिति जगदीशः। अथैवं
तर्हि तादृशसामानाधिकरण्याभावो व्याप्तिरिति मूलासंगतिः। अथेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादिग्रंथस्य पारिभाषिकाव्यभिचरितत्वाभिप्रायकतया तादृ राम
शवृत्तित्वसामान्याभावस्य व्याप्तित्वाभिधानानुपयुक्तत्वादिति चेन्न। अथेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादिमूलस्य पारिभाषिकाव्यभिचरितत्वाभि १

प्रापकतया न चैवमित्यादिमूलस्याप्यलक्ष्यताप्रदर्शनपरत्वेन च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकेत्यादिग्रन्थस्यालक्ष्यतापरि
हारपरत्वात्। ननु अव्यभिचरितत्वस्य पारिभाषिकपरत्वे व्यभिचाराधीनविरोधिज्ञानविषयत्वस्यैव व्याप्तित्वनियमभंगः स्यादित्यत
उक्तं मूले। तादृशसामानाधिकरण्याभावो व्याप्तिरिति संगतेः। तस्याप्रामाणिकत्वाभिप्रायेण शंकते। प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति। अत्र यत्समानाधि
करणादृत्यस्यानुक्तौ साध्यव्यापकप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिताकस्यात्मत्वसामान्याभावस्यापि यावदंतर्गतत्वात्तस्य च व्यापकताघ
टकसमवायसंबंधेन प्रतियोग्यधिकरणे केनापि संबंधेनावृत्तित्वादयमात्माज्ञानादित्यादावव्याप्तिरतस्तदुपात्तमित्यग्रे स्फुटीभविष्यति
इति जागदीशी। ननु सर्वत्रैव गगनाभावाभावस्य तादृशत्वात्तस्य च यावदन्तर्गतस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्या
भावादसंभव इति तत्कथं परित्यक्तमिति चेन्न। तादृशाभावस्य वृत्तिमत्त्वेन विशेषणीयत्वात्। तथा च तादृशाभावस्य गगनरूपतया वृ
त्तिविरहात्तमादाय नासंभव इति। ननु व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकैकदेशवृत्त्यभावस्यैकदेशभेदस्य च सर्वैरेव स्वीकारात्।
आत्मघटयोर्नात्मत्वमिति प्रतीतेरुभयत्वावच्छेदेनात्मन्यप्यात्मत्वसामान्याभावस्य सत्त्वेन तत्र व्यापकताघटकसमवायसंबंधेन प्र
तियोगिसामानाधिकरण्यसौलभ्यादयमात्माज्ञानादित्यत्राव्याप्तिविरहेण कथं तद्वारणाय यत्समानाधिकरणदलं निवेशितमिति। अत्र के
चित्। व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकाभावानभ्युपगमात्। अन्यथा यत्समानाधिकरणदलनिवेशेऽपि धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्या
प्त्यापत्तेर्धूमाद्यभावस्य पर्वतायोगोलकोभयत्वावच्छेदेन पर्वतादौ सत्त्वेन साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वविरहेण लक्षणाघट
कत्वादित्याहुः। तन्न। साध्यव्यापकताघटकसाध्यवद्वृत्तित्वस्य व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वानिरूपितत्वनिवेशेनैव धूमाद्य
भावस्य लक्षणाघटकतया धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्त्यनवकाशात्। व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकाभावानभ्युपगमस्यानुचि

जा॰व्य॰ तत्वादि॑ति॥अत्रेदंसमाधीयते। रूपध्वंसाभावाभावस्ययावदन्तर्गतस्यस्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनप्रतियोगिसामानाधिकरण्या
का॰शं॰ भावेनतत्राव्याप्तिरितोयत्समानाधिकरणदलमिति। ननुवह्निमान्धूमादित्यादावपिप्रलयाभावाभावस्यसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रति॰
२ योगिताकस्यस्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावेनाव्याप्तिसंभवेऽयमात्माज्ञानादित्यादौयत्समानाधि
करणदलव्यावृत्तिदानं। जगदीशस्यासंगतमितिचेन्नामहाप्रलयानंगीकारमतेऽव्याप्तिविरहात्। तस्यमहाकालान्तर्भावेणप्रतियोगि
सामानाधिकरण्याच्चस्वविशिष्टत्यादेरप्रवेशेतत्राव्याप्तिविरहात्। उभयथैवायमात्माज्ञानादित्यत्राव्याप्तिसंभवेग्रंथकारस्यतत्राव्या
प्तिदानस्ययुक्तत्वादिति। वस्तुतस्तुमहाकालस्यापिहेत्वधिकरणतयाऽसत्वेपिहेतुसंबंधित्वात्स्वविशिष्टहेत्वधिकरणमहाकाला
न्तर्भावेणप्रलयाभावाभावेप्रतियोगिसामानाधिकरण्यादव्याप्त्यनवकाशात्। प्रतियोगिसमानाधिकरण्याद्वह्निमान्धूमादित्यादाव
व्याप्तेरेवासंभवादितिध्येयम्। अथात्र आत्मत्वाभावस्यापिसमानकालीनत्वादिसंबंधेनप्रतियोगिसमानाधिकरणात्कथमव्याप्तिरुक्तेति।
नैवम्। प्रतियोगिसमानाधिकरणादित्यत्रप्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वस्यैवनिवेशात्। संबंधित्वनिवेशेतुगगनाभावाभावस्यसमानका
लीनत्वादिसंबंधेनप्रतियोगिसमानाधिकरणतयाव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावंविनापिसर्वत्रलक्षणसमन्वयात्प्रतियोग्यवृत्तित्वे॰
त्यादिग्रंथानुत्थानप्रसंगः। नचहेतुसमानाधिकरणाइत्यपहायसाध्यसमानाधिकरणायावन्तस्तादृशाभावाःस्वविशिष्टयद्धर्मावच्छि
न्नहेत्वधिकरणावच्छेदेनप्रतियोगिसमानाधिकरणास्तद्धर्मवत्वमित्येवलक्षणंकुतोनकृतमितिवाच्यं। द्रव्यमात्मत्वादित्यादौमहा
कालेसाध्यसमानाधिकरणस्यद्रव्यत्वादिसामान्याभावस्यस्वविशिष्टहेत्वधिकरणाप्रसिद्ध्याव्याप्तिप्रसंगात्। दैशिकविशेषणतयासा राम
ध्यसमानाधिकरणोक्तौचगौरवादितिजगदीशः। अथात्रदैशिकविशेषणतयासाध्यसामानाधिकरण्योक्तावपिद्रव्यत्वात्मत्वयोभयाभा २

वस्यापि तादृशस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तितादवस्थ्येन कथं गौरवमित्युक्तमिति चेन्न। वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानव
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन साध्याधिकरणवृत्त्यभावस्य विशेषणीयत्वादिति। केचित्तु स्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यजगद्वृत्तिभिन्नत्वोभय
भाववत्त्वस्याभावविशेषणत्वान्नोक्ताभावमादायाव्याप्तिरित्याहुः। न चैतथापि समनियताभावैक्यमते। अयमात्मा आत्मगगनान्यत
रत्वादित्यत्राव्याप्तिर्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव तत्र साध्यसमानाधिकरणतया तस्य च यावत एव वाच्यत्वादिरूपप्रतियोगि
सामानाधिकरण्यादिति वाच्यम्। समनियताभावानामैक्यमनङ्गीकृत्यैव गौरवाभिधानादिति ध्येयं। यत्तु यत्समानाधिकरणा यावन्तस्तादृ
शाभावाः साध्यसमानाधिकरणास्तत्त्वमित्येव लक्षणमस्तु स्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यप्रवेशे बीजाभाव इति। तत्तुच्छं तथा सति य
त्समानाधिकरणा यावन्तोऽभावाः साध्यसमानाधिकरणा इत्यस्यैव सम्यक्त्वे साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाद्यस्य व्यर्थत्वाप
त्तेरिति जगदीशः। अथ यावत्पदोपादानेऽपि कालो गोमान् गोत्वादित्यादौ अतिव्याप्तिवारकतया हेत्वधिकरणावच्छेदेन साध्यसामानाधिक
रण्यं वक्तव्यं। अन्यथा गोत्वाभावस्यापि सृष्टिकालाद्यवच्छेदेन साध्यसमानाधिकरणत्वेनातिव्याप्त्यापत्तेः। इत्थं च यत्किंचिदभावो हेत्व
धिकरणावच्छेदेन साध्यसमानाधिकरण इत्यस्यैव सम्यक्त्वे यावदन्तस्य वैयर्थ्यं कथं नोक्तं जगदीशेनेति चेन्न। साध्याधिकरणवृत्तित्व
स्य दैशिकविशेषणतासंबन्धेन वाच्यतया कालो गोमान् गोत्वादित्यादौ प्रलयान्यत्वाद्यभावस्य प्रलयात्वादिस्वरूपस्य दैशिकविशेषणतासं
बन्धेन साध्याधिकरणेऽवृत्तितया अतिव्याप्तिविरहेण एतन्मते हेत्वधिकरणावच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्यस्यानुक्तत्वादिति। तथा च
यावत्पदानुक्तौ घटाद्यभावमादाय धूमवान् वन्हेरित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेरिति। न च वन्ह्यादिसामान्याभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादा
वव्याप्तिरिति वाच्यम्। हेत्वधिकरणवृत्तित्वस्यापि दैशिकविशेषणतया वाच्यत्वादिति ध्येयम्। केचित्तु व्यापकत्वदलवैयर्थ्यकथनेन प्रति

जा०व्य योग्यवृत्तीत्यादिमूलासंगत्याप्रकृतोपयोगित्वंयावत् पदस्यवैयर्थ्यंकथनंतुनप्रकृतोपयोगिइतस्तन्नोक्तंजगदीशेनोक्तइत्याहुः।अथा
का०शं त्रप्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटितलक्षणेपिविशिष्टाभावोभयाभावादिकमादायव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासत्वेपिलक्षणगमनसं
३ भवेनप्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रंथानुत्थितिप्रसंगस्यस्वयंवक्ष्यमाणत्वेनइदानीमेतत्कल्पेतदभिधानमनुचितमितिचेन्न।एतल्लक्ष
णकृन्मतेविशिष्टाभावस्यप्रतियोगित्वंवैशिष्ट्येउभयाभावस्यप्रतियोगित्वं।यदभावप्रयुक्तोभयाभावस्तस्मिन्नेवस्वीक्रियतेविशि
ष्टाभावस्यविशेष्यप्रतियोगिकत्वमुभयाभावस्यउभयप्रतियोगिकत्वमितिमतानुसारेणबीजमात्रमुपन्यस्यतत्तदभिधानादिति
।एवंचकस्यचिन्मते एतल्लक्षणेपिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावोत्थितिरस्त्येवसाध्यसामानाधिकरण्यघटितलक्षणेतदपिनास्ती
तिभावः।अथात्रयत्समानाधिकरणायावन्तस्तादृशाः भावाः भावभिन्नाइत्यस्यैवसम्यक्त्वेस्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यप्रवेशो
व्यर्थइति हेत्वधिकरणवृत्तित्वंचविशेषणतयाबोध्यंतेनवह्निसंयोगात्मकाभावमादायवह्निमान्धूमादित्यादेनाव्याप्तिरिति नचतथा
पिप्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकताकल्पेपवैतइतियत्किंचिज्जन्यज्ञानविषयत्वाभावाभावस्यभावभिन्नत्वाभावेनतमाद
यवह्निमान्धूमादित्यादावसंभवइतिवाच्यं।प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकत्वस्यानुशरणीयत्वादिति।अत्रोच्यते।सप्तपदा॰
र्थातिरिक्तपदार्थस्यानभ्युपगं तृमते।अभावत्वस्याभाववृत्तिप्रतियोगित्वादेश्चाभावात्मकतयाघटाभावभिन्नमभावत्वात् इत्यत्रा राम०
तिव्याप्तिः।हेत्वधिकरणवृत्त्यभावमात्रस्यैवभावभिन्नत्वादिति।अथयत्समानाधिकरणायावन्तस्तादृशाभावाप्रतियोगिवृत्तयइत्य ३

स्यसम्यक्त्वेऽकृतेगुरुतरस्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशेनेतिचेन्न। वह्निमान्धूमादित्यादौसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगि-
ताकवाच्यत्ववृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावस्यगगनाभावयत्किंचिद्धेत्वधिकरणान्यत्वेतदुभयाभावस्यचप्रतियोगिवृत्तित्वाभावेनासंभवा-
पत्तेरिति। यदपियत्समानाधिकरणाःसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकायावन्तोऽभावाःदैशिकविशेषणतयोभयवृत्तयस्तत्त्व-
मित्येवास्तुलक्षणंस्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यांतर्भावेगौरवात्। हेतुसमानाधिकरणस्यतत्तद्योगोलकान्यत्वाभावस्यैवदैशिकविशे-
षणतयो भयवृत्तित्वविरहाद्धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिविरहात्तन्मन्दम्॥ ॥हेतुसमानाधिकरणस्यवह्निसंयोगात्मकाभाव-
स्यदैशिकविशेषणतयोभयवृत्तित्वविरहाद्वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिप्रसंगात्। नचभावभिन्नस्यैवहेतुसमानाधिकरणाभावस्यप्र-
वेशान्नैषदोषः॥ तद्घटभिन्नघटत्वादित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः। तद्घटभिन्नत्वाद्यभावस्यतद्घटत्वादिस्वरूपत्वेनभावत्वात्। घटत्वादिनात-
द्घटभिन्नत्वाद्यभावस्यो भयवृत्तित्वादलंपल्लवेनेतिजगदीशः॥ अत्रकल्पेयावत्पदानुक्तौधूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः। इदानींतु
यावदंतर्गतस्यतत्तद्योगोलकान्यत्वाभावस्यतदीयरूपध्वंसवदन्यत्वाभावस्यच। विशेषणतयोभयवृत्तित्वाभावान्नातिव्याप्तिः। य-
त्समानाधिकरणदलानुक्तौवह्निमान्धूमादित्यादौतद्दीयरूपध्वंसवदन्यत्वाभावमादायाव्याप्तिः। व्यापकत्वदलानुक्तौतत्पर्वतीय-
रूपध्वंसात्मकाभावमादायतत्रैवाव्याप्तिः। दैशिकविशेषणतयेत्यनुक्तौतत्तद्योगोलकीयरूपध्वंसात्मकाभावस्यापिकालिकादिसंबंधेन
उभयवृत्तित्वाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति। नचात्रकल्पेसंयोगाद्यात्मकाभावमादायसर्वत्रासंभवसंभवेतमपहायकथंवह्निमान्धू-
मादित्यादावव्याप्तिरित्युक्तंजगदीशेनेतिवाच्यं। प्रमेयवान्घटभेदत्वादित्यादौलक्षणागमनात्। विषयतादेर्वृत्त्यनियामकत्वमतेघटभे-
दइत्याकारकयत्किंचिज्ज्ञानाभावस्यापिहेत्वधिकरणवृत्तित्वविरहेणतमादायाव्याप्त्यसंभवात्। अथात्रतत्पर्वतवृत्तिरूपध्वंसात्म-

जान्य काभावस्यापि तादृश्ययावदन्तर्गतस्य विशेषणतयोभयवृत्तित्वविरहेण वन्हिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरिति चेन्न। प्रतियोगिवैयधिक
का·शं रण्याघटितव्यापकत्वस्यानुसरणीयत्वादिति। अत्रेदं शंकते। तद्घटभिन्नं घटत्वादित्यादौ तद्घटवृत्तिरूपध्वंसप्रागभावात्मकाभावस्य या
४ वदन्तर्गतस्य भावभिन्नस्य दैशिकविशेषतयोभयवृत्तित्वविरहान्नातिव्याप्तिरिति चेन्न। आदिपदेन तद्गुणभिन्नं गुणत्वादित्यादावति
व्याप्तेरुक्तत्वात्। न च तथापि तद्रूपभेदगुणत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वैतदन्यतराभावस्य तादृशयावदन्तर्गतस्य भावभिन्नस्य विशेष
णतयोभयवृत्तित्वविरहान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यं। विषयत्वस्य ज्ञानासमानकालीनतया तादृशाभावस्याप्रसिद्धेः। न च तद्रूपभेदतत्क्षण
वृत्तित्वैतदन्यतराभावस्य तत्क्षणविगमकालावच्छेदेन तद्रूपादौ सत्वेन प्रसिद्धतया तादृश्यावदन्तर्गतस्य भावभिन्नस्य विशेषतयोभय
वृत्तित्वविरहान्न तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम्। तदभावस्य तत्क्षणवृत्तित्वाभावविशिष्टतद्रूपत्वस्वरूपत्वेन कल्पनीयतया भावभिन्नत्वाभा
वात्। अथात्र तद्घटवृत्तिरूपध्वंसात्मकाभावस्यापि कालिकादिसंबंधेन हेत्वधिकरणे वृत्तितया साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताक
स्य विशेषणतयोभयवृत्तित्वविरहाद्वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरिति चेन्न। भावभिन्नपदेन विशेषणतया हेत्वधिकरणवृत्त्यभावस्य
लभ्यत्वात्तादृशाभावस्य विशेषणतया हेत्वधिकरणवृत्तित्वविरहेण लक्षणाघटकत्वात्। यदि च भावभिन्नपदेन विशेषणतया हेत्वधि
करणविवक्षणे। तत्क्षणवृत्तित्वतद्रूपभेदैतदन्यतराभावस्य तद्रूपनिष्ठव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वाभावाभावस्य च तादृश
संबंधेन हेत्वधिकरणवृत्तितया न तमादाय प्रागुक्तातिव्याप्तिरिति विभाव्यते। तदा तत्पर्वतवृत्तिरूपध्वंसाभावविशिष्टवाच्यत्वाभावस्य
तादृशरूपध्वंसाभाववाच्यत्वोभयाभावस्य निरुक्तयावदन्तर्गतस्य भावभिन्नस्य च दैशिकविशेषणतयोभयवृत्तित्वाभावाद्वह्निमान् राम·
धूमादित्यादावव्याप्तिरेव एतत्कल्पे दोषामन्तव्यः। यदि च विशिष्टाभावप्रतियोगित्वे विशिष्टे उभयाभावस्य प्रतियोगित्वं च यद्भावप्र ४

युक्तोभयाभावस्तस्मिन्नेवस्वीक्रियते वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं वा साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताविशेषणं दीयते। तदा एतन्मते कोपि दोषो नास्तीति निपुणतरं विभावनीयम्। अत्र च साध्यवन्निष्ठाभावः प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेन विशेषणीयः। तेन साध्यवन्मात्र एव समवायित्वावच्छिन्नवाच्यत्वाभावप्रतियोगित्वेन घटाद्यभावस्य सत्वेपि न साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धेः। इत्थं च तत्संबंधेन स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदको यो यस्तदन्यत्वे सति तत्संबंधावच्छिन्नाधेयतावच्छेदकत्वरूपतत्संबंधेन साध्यव्यापकतावच्छेदकमिति जगदीशेनोक्तम्। अथात्र यद्यत्प्रतियोगितावच्छिन्नानधिकरणं साध्यवत् तत्तत्प्रतियोगिताभिन्नत्वं साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्यन्तानुधावनं व्यर्थमिति चेन्न। व्यापकतावच्छेदकत्वपदेन अधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यैव प्रतीयमानत्वेन तदनुक्तौ व्यापकतावच्छेदकत्वपदस्य पारिभाषिकत्वापत्त्या जगदीशेन तत्परित्यक्तत्वात्। व्यापकतापदस्य पारिभाषिकत्वस्वीकारस्य लाघवमात्रानुरोधेन भट्टाचार्येण तथैवोक्तत्वाच्च। अथात्र कल्पे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनाभावस्य विशेषणीयत्वेपि समवायित्वेन वाच्यत्वाभावप्रतियोग्यधिकरणत्वेन घटादिभेदस्य साध्याधिकरणे सत्वेन पुनरप्रसिद्धितादवस्थ्यमिति चेन्न। साध्याधिकरणवृत्तितादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदिका या या प्रतियोगिता तदन्यत्वस्य व्यापकतावच्छेदकत्वपदेन विवक्षितत्वात्। साध्याधिकरणवृत्तित्वं च स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्वसंबंधेन। अवच्छेदकता च स्वावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणत्वसंबंधेन स्वं साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनाभिमता प्रतियोगिता। न च तथापि स्वावच्छिन्ननिरूपकताधिकरणत्वसंबंधेन समवायित्वेन वाच्यत्वाभावप्रतियोगित्ववत् घटादिभेदस्यापि संसर्गतया तादृशप्रतियोगित्वस्यापि साध्याधिकरणवृत्तित्वेन पुनरप्रसिद्धिस्तादवस्थ्यमिति वाच्यं। प्रतियोगिता या अन्यूनानतिरिक्तवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियो

गिताकभेदस्यैवसंसर्गत्वाभ्युपगमात्। लब्धार्थिकासतीरूढिरित्यादि पङ्क्तिव्याख्यानावसरे पङ्कजशब्दार्थविचारप्रस्तावेऽपि तस्यस्वयमेवोक्तत्वाच्च
। अथात्रलघुरूपसमनियतगुरुधर्मस्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वास्वीकर्तृनयेघटाद्यभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यप्रति॰
योगितावच्छेदकत्वं। घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वापेक्षयालघुनिघटत्वेएवस्वीकरणीयम्। तथाचघटाद्यभावप्रतियोगित्वस्यसाध्यवन्निष्ठा॰
भावप्रतियोगितावच्छेदकभिन्नत्वेनघटाद्यभावस्यसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकतयायावदन्तर्गतस्यस्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छे
देनप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादसंभवइतिचेन्न। अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वस्यानुशरणीयत्वात्। तथाचयत्किंचित्साध्याधिकरणा
वृत्तिस्वविशिष्टसामान्यिकायायाप्रतियोगितातदन्यत्वंसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वमितिसमुदितार्थः। इत्थंचघटाद्यभावप्रतियोगिताविशि
ष्टसामान्यस्यैवसाध्याधिकरणावृत्तितयातदन्यत्वस्यघटाद्यभावप्रतियोगित्वेऽसत्वेनघटाद्यभावस्यलक्षणाघटकत्वमितिसर्वंसुस्थितम्। व
स्तुतःसाध्यवन्निष्ठाभावस्यतत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वमेवतत्संबंधेनसाध्यव्यापकतावच्छेदक
त्वंवाच्यम्। तत्रसाध्यवन्निष्ठत्वमभावस्यस्वरूपसंबं धेनग्राह्यम्। तेनस्पंदःकालत्वादित्यादौस्पंदत्वाभावस्यापिकालिकसंबंधेनसाध्यव
तिवृत्तायावदन्तर्गत त्वेनवाच्यत्वाद्यभावस्यचतादृशस्यप्रतियोगिसामानाधिकरण्येपिनक्षतिः। इत्थंचजातिसामान्याभावादेरपिवन्ह्यादि
व्यापकतयातत्प्रतियोगिकस्यजात्यादिस्वरूपस्यहेतुसमानाधिकरणाभावस्यप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावादसंभवापत्ते रतोऽभावाः
इत्युक्तम्। भावभिन्नाइतिचतदर्थइतिजगदीशेनोक्तम्। नत्वप्रमेयवान् घटाभावत्वादित्यादौजातिस्वरूपाभावस्यहेत्वधिकरणवृत्तित्वाभा
वेनलक्षणाघटकतयाऽभावान्तरमादायलक्षणसमन्वयात्। कथमसंभ वापत्तिरित्युक्तम्। जगदीशेनअव्याप्त्यापत्तिरित्य स्यैववक्तुमु॰ 
चितत्वात् इतिवाच्यम् विषयतादेर्वृत्तिनियामकत्वमतेघटाभावानुयोगिकविषयतासंबंधेननित्यज्ञानाभावाभावस्याव्यभिचारित्वादिसंबं 

धस्यवृत्तिनियामकत्वमतेजातिसामान्याभावाभावस्यापितादृशसंबंधेनहेत्वधिकरणवृत्तितयातन्मात्रायोक्तस्थलेऽपिलक्षण गमनासंभवात्।
अथघटत्वेनजातिसामान्याभावाभावस्यातिरिक्तस्यतादृशतयातस्यचस्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात्पुन
रसंभवापत्तिरितिचेन्नाभावभिन्नत्वपदेनसाध्यवद्वृत्तिभावप्रतियोगिप्रतियोगिकान्यत्वस्यविवक्षिततत्वात्।अतएवमनोन्यत्वाद्यभावस्यात
थात्वान्नातिप्रसंगइतिदीधितीकारोक्तमपिसंगच्छते।साध्यवद्वृत्तिभावरूपाभावप्रतियोगीप्रतियोगीयस्येतिविग्रहः भावप्रतियोगिप्र
तियोगिकान्यत्वोक्तौमनस्त्वात्मकस्यमनोभेदाभावस्यतद्विरहात्।पुनःदीधितिकारोक्तासंगतिरतउक्तंसाध्यवद्वृत्तीति॥प्रतियोगिप्रति
योगिकान्यत्वोक्तौचतादृशाभावाप्रसिद्धिरतउक्तंभावइति।ननुसाध्यवद्वृत्तिभावप्रतियोगिप्रतियोगिकान्यत्वरूपभावभिन्नत्वनिवेशेपिपृथि
वीत्वमनस्त्वएतदन्यतरस्वरूपस्यान्यतराभावाभावस्यसाध्यवद्वृत्तियत्पृथिवीत्वंतत्प्रतियोगिप्रतियोगिकत्वेनमनस्त्वस्वरूपाभावस्यभाव
भिन्नत्वविरहात्दीधीतिकारोक्तासंगतिनादवस्थ्यमिति।नचघटत्वेनमनोन्यत्वाभावएवतादृशभावभिन्नइतिवाच्यं।तस्यापिपृथिवीत्वपूर्व
क्षणवृत्तित्वविशिष्टघटत्वेमनोन्यत्वाभावएतदन्यतरस्वरूपाभावमादायसाध्यवद्वृत्तिभावप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वादितिचेन्नसाध्यवद्वृत्ति
भावप्रतियोगिनिष्ठंयत्प्रतियोगित्वंतदन्यप्रतियोगिताकोयोभावःसएवभावभिन्नःअभावइत्य र्थस्यैवपर्यवसितत्वादितिसाध्यवद्वृत्तिभावस्य
साध्यव्यापकताघटकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकोबोध्यः।तेनघटत्वेनवाच्यत्वाद्यभावस्यपर्वतभिन्नभेदस्यपर्वतत्वस्वरूपत्वेनसाध्यवद्वृ
त्तिभावत्वात्तत्प्रतियोगिप्रतियोगिकत्वेपिनलक्षणाघटकत्वं।वस्तुतोभावभिन्नपदेनसाध्यवद्वृत्तिभावीयप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियो
गिताकान्यत्वस्यविवक्षणान्नकोपिदोषइत्याहुः।तच्चिन्त्यम्।साध्यवद्वृत्तित्वंयदियेनकेनापिसंबंधेनोच्यतेतदामनस्त्वस्वरूपस्यमनोभेदाभा
वस्यकालिकादिसंबंधेनसाध्यवद्वृत्तित्वेनमनोन्यत्वाद्यभावस्यातथात्वान्नातिव्याप्तिप्रसंगइतिदीधीतिकारोक्तासंगतिः।रूपभिन्नंगुणत्वा

जा॰व्य॰ दित्यादौरूपत्वस्वरूपाभावस्यातथात्वादतिव्याप्तिश्च।यदिस्वरूपसंबंधेनसाध्यवद्वृत्तित्वंविवक्ष्यते।तदाजातिसामान्याभावाभावमादायपुनर
का॰शं॰ संभवतादवस्थ्यम्।तस्मात् स्वप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधिताघटकसंबंधेनसाध्यवद्वृत्तित्वंवाच्यं।तथासतिमनस्त्वस्यमनोन्यत्वाभावीयप्रति
६ योगिमत्ताग्रहविरोधिताघटकसमवायसंबंधेनसाध्यवद्वृत्तिविरहेणमनोन्यत्वाभावस्यनिरुक्तभावभिन्नत्वमस्त्येवेतिनासंगतिः।जातिस्व
रूपाभावस्यस्वीयप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधिताघटकसंबन्धेनसाध्यवद्वृत्तितयाजातिसामान्याभावाभावस्यलक्षणाघटकत्वमितिबोध्यम्।
एवंचव्यापकताघटकीभूतसाध्यवन्निष्ठत्वमेव।स्वप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधिताघटकसंबंधेनवाच्यम्।तावतैवजात्यादिस्वरूपाभावस्यल
क्षणाघटकतयाऽसंभववारणसंभवात्।भावभिन्नत्वदलंव्यर्थमितिपूर्वपक्षोदुर्वारइतिसुधीभिर्विभावनीयम्॥केचित्तुस्वाभावत्वंस्वप्रतियोगि
त्वमितिसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्यप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपत्वेनजातिसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वावच्छिन्ना
भावस्यजातिस्वरूपत्वेपिघटत्वेनजातिसामान्याभावाभावीयप्रतियोगित्वस्याऽतिरिक्ततयातदवच्छिन्नाभावस्यजात्यनात्मकतयाघटत्वे
नजातिसामान्याभावाभावस्यसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिकत्वाभावेनलक्षणाघटकत्वात्तमादायनासंभवइतिप्राहुः।तदपिनमनोरम
म्।एवमपिद्वितीयलक्षणेजात्यभावत्वेनघटाद्यभावमादायासंभवस्यदुर्वारत्वादितिध्येयम्।परेतुसमनियताभावानामैक्यमतेघटत्वादिना
जातिसामान्याभावाभावस्यैवघटत्वादिनावाच्यत्वाद्यभावस्वरूपतयातस्यचवाच्यत्वादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यान्नासंभवशंका
प्यस्ति।भावभिन्नत्वंसाध्यवद्वृत्तिभावात्मत्वं।किंवायथाश्रुतमेवमनोन्यत्वाद्यभावइत्याद्युत्तरग्रंथस्तुसमनियताभावानामनैक्यमतेघट
त्वेनमनोन्यत्वाभावमादायसंगमनीयः॥नन्वेवमपिजातित्वादिविशिष्टजातिसामान्याभावाभावमादायासंभवोदुर्वारएवेतिवाच्यम्।तादृशाभा राम
वस्यवक्ष्यमाणस्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वविशेषणेनैववारणीयत्वादित्याहुः।यत्तुसाध्यवद्वृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिताका। ६

इत्यर्थ इतितन्मन्दम्। केवलान्वयिसाध्यकसद्धेतौ तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेः। गगनस्वरूपाभावस्य तादृशत्वेपि तस्य हेतुसामानाधि
करण्यासंभवादितिजागदीशी। अथात्रघटत्वेनगगनाभावाभावीयप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावस्यगगनस्वरूपतया साध्यवद्वृत्तित्वेनसाधनस
मानाधिकरणस्यसाध्यवदवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिताकस्यघटत्वेनगगनाभावाभावस्यप्रतियोगिसमानाधिकरणतयाकेवला
न्वयिन्यपिलक्षणगमनसंभवादेतद्दूषणमयुक्तमिति चेन्न। स्वाभावत्वं स्वप्रतियोगित्वमिति मते समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्यप्रति
योगितावच्छेदकस्वरूपत्वेनगगनाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावस्यगगनस्वरूपत्वस्वीकारेपिघटत्वेनगगनाभावाभावीयप्र
तियोगित्वस्यातिरिक्ततयातदवच्छिन्नाभावस्यगगनस्वरूपत्वस्वीकारेणतस्यैवासिद्धतयाघटत्वेनगगनाभावाभावीयप्रतियोगित्वस्यसा-
ध्यवदवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वविरहादिति ध्येयम्। ननुसाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकयावदभावोक्तावेववाच्यत्वाद्यभावमा
दायउक्तातिप्रसंगव्युदाससंभवात्। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावानां यावत्त्वोपादानंगौरवग्रस्तमतआ
ह। अतएवेति इतिजगदीशेनोक्तम्। तस्यायमाशयः साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावाः स्वप्रतियोगिता
वच्छेदकसंबंधेनस्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनप्रतियोगिसमानाधिकरणास्तत्त्वमितिसमुदितार्थः। संबंधान्तरावच्छिन्नाभावमादायासंभव
वारणायसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नेत्युक्तं। कालिकादिसंबंधेनप्रतियोगिसामानाधिकरण्याद्धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरत स्वप्रति
योगितावच्छेदकसंबंधेनेति। नच साध्यतावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं प्रतियोगित्वं तु यथाकथंचित्संबन्धावच्छिन्नं ग्राह्यं
। ततएवनासंभवादिसंभवानापीतिवाच्यम्। संबंधान्तरावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताकाभावमादायलक्षणगमनसंभवेप्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्या
दिमूलानुत्थितिप्रसंगात्। यद्यपि ननुयादृशाभावप्रतियोगितायाव्यापकंसाध्यतावच्छेदकंतादृशःकश्चिदभावोयद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणावच्छे

देनप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वद्धर्मवत्वंव्याप्तिरित्युक्तौचवाच्यत्वाद्यभावमादाया तिव्याप्तिवारणसंभवात्। यावत्वलक्षणंगौरवग्रस्तमतआह।अन्तएवेति। तदप्यसंगतम्। प्रतियोगितामात्रस्यैवप्रत्येकपर्यवसितत्वेनवह्निधूमोभयत्वादेरव्याापकत्वासंभवाद्वह्निधूमोभयवान्धूमादित्यादावव्याप्तिभयेनतादृशनिरुक्तेः शंकितुमशक्यत्वात् इतिजगदीशः।अत्रेदंशंकते।उभयत्वस्यपर्याप्तिसंबंधेनएकत्वावच्छेदेनाभावसत्वेपि प्रतियोगिवैय्यधिकरण्यघटितव्यापकत्वमस्त्येवेति।मैवम्।प्रतियोगिवैय्यधिकरण्यंनिवेश्यवन्हिधूमोभयवान्धूमादित्यादावव्याप्तिवारणसंभवेपिगुणान्यत्वविशिष्टसत्तावत्वान्द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तेः।सत्तावदभावीयप्रतियोगित्वाधिकरणेगुणेसत्वानतिरिक्तसाध्यतावच्छेदकीभूतविशिष्टसत्वाधिकरणत्वसत्वेनसत्तावदभावस्यलक्षणघटकत्वेनतस्यप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्वादिति नचतत्रातिव्याप्तिः।भूतत्वभूर्तत्वोभयवान्मूर्तत्वादित्यादिवत्स्वीकरणीयेतिवाच्यं।जगदीशमतेतत्रातिव्याप्त्यसंभवेनभवन्मतेतत्स्वीकारेःतीवसंदर्भविरोधापत्तेः नचतथापिसाध्यतावच्छेदकतावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वंव्यापकताघटकंवाच्यंसत्तावदभावीयप्रतियोगिनिगुणेसाध्यतावच्छेदकतावच्छेदकीभूतविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नानधिकरणत्वेनविशिष्टसत्वस्यसत्तावदभावीयप्रतियोगित्वाव्यापकत्वात्।सत्तावदभावीयस्यलक्षणाघटकत्वेननतत्रातिव्याप्तिरितिवाच्यं। तथासतिस्वरूपतःसाध्यतावच्छेदकस्थलेवह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः तत्रसाध्यतावच्छेदकतावच्छेदकस्याभावादितिध्येयम्। वस्तुतस्तु यथाश्रुताभिप्रायेणग्रन्थकृतादूषितत्वेनप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशूयतत्राव्याप्तिवारणंनक्षतिमावहतीतिभावः। नव्यास्तुसाध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताकोयःकश्चिदभावोयदधिकरणावच्छेदेनसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनतादृशप्रतियोगित्वाश्रयसमानाधिकरणत्वमितिजगदीशेनोक्तम्।अत्रचवह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नाभावमादाय धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणायानवच्छिन्नांतम् साध्यनिष्ठपदमपितदर्थमपि॥ धूमवान्वन्हेरित्यादौकालिकादिसंबंधेनधूमाद्य

भावस्यहेत्वधिकरणावच्छेदेनप्रतियोगिसामानाधिकरण्याद्दतिव्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकसंबंधेनेति। अत्रसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगि॰
सामानाधिकरण्योक्तौप्रतियोगितायांसम्बंधावच्छिन्नत्वंननिवेश्यतेप्रयोजनाभावात्। तथाचवन्हिमान्धूमादित्यादौव्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नप्र
तियोगिताकवह्न्याद्यभावमादायलक्षणगमनसंभवेपिप्रमेयवान्वाच्यत्वादित्यादौगगनादिरूपेणप्रमेयाद्यभावरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभा
वंविनालक्षणगमनासंभवात्। नप्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रंथानुपस्थितिप्रसंगः। अत्रचलक्षणेतादृशपदेनसाध्यनिष्ठप्रतियोगित्वमात्रंपरामृ
श्यते॥ ननुसाध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगित्वपर्यन्तंतथासतियःकश्चिदभावोयदधिकरणावच्छेदेनसाध्यताव
च्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगित्वाश्रयसमानाधिकरणइत्यस्यैवसम्यक्त्वेसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताकत्वपर्यंतमभावविशेषणंव्य
र्थम्। धूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्त्यभावात्। नाव न्मात्रोक्तौचव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावंविनालक्षणगमनसंभवेप्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिमू
लानवतारप्रसंगः। अथात्रधर्मानवच्छिन्नत्वमेवोच्यतांकिंसाध्यतावच्छेदकातिरिक्तत्वस्यधर्मविशेषणत्वेनेति। सर्वत्रैवगगनरूपेणसाध्याभाव
स्यलक्षणघटकत्वादव्याप्त्यसंभवादितिचेन्न। अखंडाभावघटकतयासार्थक्यात्॥ नचैवमप्यनतिप्र - योजनकतयाकथमेतत्पर्यन्तंविशेष
णमितिवाच्यम्। भूतत्वमूर्त्तत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्येत्यादिदीधितिसंगमनार्थकत्वात्। केचित्तुधर्मानवच्छिन्नत्वमात्रनिवेशनेप्रतियोगिता
मात्रस्यैवसंबंधावच्छिन्नत्वेनवृत्तिमद्रूपधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽसंभवःस्यादतउक्तमतिरिक्तंधर्मविशेषणम्। नचधर्मविधयाधर्म
निष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकत्वनिवेशेनैवासंभवाभावात्तद्वारकमतिरिक्तान्तविशेषणंव्यर्थमितिवाच्यं। यथासान्निवेशेवैयर्थ्याभावात्व्यधि
करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यप्रतियोग्यंशेप्रकारीभूतधर्मेपिकेचिदित्यादिनाभट्टाचार्यैःस्वीकृततयातन्मतेऽसंभवस्तादव॰
स्थ्याच्चेतिआहुः। नचैवमपिसाध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वमपहायसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेवनिवेश्यतां। सर्वे

गा॰व्य॰ त्व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमादायलक्षणगमनसंभवादितिवाच्यम्। प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादावव्याप्तिः प्रमेयत्वावच्छिन्न
का॰शं॰ प्रतियोगिताया व्यधिकरणसंबंधाप्रसिद्ध्या प्रमेयत्वावच्छिन्नाभावमात्रस्यैव हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात्। नच व्यधिक
८ रणसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावमादायैव प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादौ लक्षणगमनसंभव इतिवाच्यं। कालिकसंबंधेन धूमत्ववि
शिष्टाभावमादाय धूमवान् वन्हेरित्यादौ अतिव्याप्तिवारणार्थं साध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकत्वस्यैव निवेश्यत्वात्। नच विरुद्धोभ
यसंबंधावच्छिन्नाभावमादायैव प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादौ लक्षणसमन्वय इति वाच्यं। विरुद्धोभयत्वस्य संसर्गतावच्छेदकतानभ्युपगमात्। विशिष्ट
धीनियामकतावच्छेदकस्यैव संसर्गतावच्छेदकत्वात् अभ्युपगमे तु विरुद्धोभयसंबंधेन प्रमेयत्वावच्छिन्नाभावमादाय व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं
विनापि लक्षणगमनसंभवे प्रतियोगिवृत्तिध्वंसत्वादिमूलानुत्थितिप्रसंगः केचित्तु गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन लघुरूपसमनियतगुरुरूपेण
साध्यतायामव्याप्तिभिया साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य निवेशासंभव इत्याहुः। येन संबंधेन व्यापकत्वं तेन संबंधेन प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वं वक्त
व्यमन्यथा पृथिवी महाकालकपालान्यतरत्वादित्यत्र पृथिवीत्वाद्यभावस्य कालिकसंबंधेन पृथिवीरूपप्रतियोग्यधिकरणे महाकाले वृत्तेरतिव्याप्त्या
पत्तेः कालिकसंबंधेन पृथिवीत्वस्य व्यापकत्वं न घटते नित्यपृथिव्यां व्यभिचारात्। अतो न तत्संबंधमादायातिव्याप्तिसंभावना॥ यदि च स्पन्दो महा
कालत्वादित्यादावतिव्याप्तिः स्पन्दमात्रस्य जन्यतया कालिकसंबंधस्यापि स्पंदत्वव्यापकतावच्छेदकत्वसंभवेन तेन संबंधेन स्पंदत्वरूपप्रतियोग्य
धिकरणे महाकाले स्पंदत्वाद्यभावस्य सत्त्वात्। न च स्पंद इत्याकारकयत्किंचिद्बोधव्यक्तेर्विषयतासंबंधेन स्पंदत्वव्यापकत्वात्। यावदंतर्गतस्य तदभाव
स्यैव साध्यव्यापकताघटकविषयतासंबंधेन हेत्वधिकरणे महाकाले प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावान्नातिव्याप्तिः। नहि तादृशबोधव्यक्तेः कालिक राम॰
संबंधेनापि स्पन्दत्वव्यापकत्वं भाविभूतस्पन्देषु व्यभिचारादिति वाच्यं विषयताया ज्ञानसमानकालीनतया तद्बुद्धिव्यक्त्यभावदशायामपि स्पंदत्ववतिवि ८

षयतासंबंधेनतद्बुद्धिव्यक्त्यभावसत्वादितिजगदीशेनोक्तम्। अत्रायंपूर्वपक्षः। प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकतायांसाध्याधिकरणेस्पंदेस्पन्दत्वा-
नधिकरणदेशावच्छेदेनस्पन्दत्वाभावीयप्रतियोगिताश्रयस्पन्दत्वस्यकालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसत्वात् साध्यवन्निष्ठाभावप्र-
तियोगितावच्छेदकत्वस्यैवस्पंदत्वाभावीयप्रतियोगितायांसत्वादितिकालिकेनसाध्यव्यापकताघटकसंबंधः। कथंतत्संबन्धमादायस्पन्दकाल-
त्वादित्यादावतिव्याप्तिः। प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकताकल्पेचयावदन्तर्गतस्यस्पंदइत्याकारकयत्किंचिज्जन्यज्ञानाभावस्यव्यापक-
ताघटकविषयतासंबंधेनहेत्वधिकरणावच्छेदेनप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावान्नातिव्याप्तिरिति। अत्रेदंसमाधानं। समनियताभावानामैक्य-
मते। स्पन्दानुयोगिकस्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकवाच्यत्वाद्यभावस्यसमवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकः स्पन्दत्वाभावाभिन्न-
तयासाध्यवन्निष्ठकालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्पंदानुयोगिकस्वरूपसंबंधावच्छिन्नवाच्यत्वनिष्ठप्र-
तियोगिताकत्वस्यसमवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्पंदत्वाभावेपिसत्वात्। कालिकस्यापिव्यापकताघटकसंसर्गतयातद्ग्रंथसंगतेरिति
।प्रमेयमित्याकारकयत्किंचिज्जन्यज्ञानाभावमादायव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावव्यतिरेकेणापिलक्षणगमनात्। प्रतियोगिवैयधिकरण्याघ-
टितव्यापकत्वस्यैवानुसरणीयतयास्पंदइत्याकारकयत्किंचिज्जन्यज्ञानाभावस्यप्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितस्पन्दत्वव्यापकतावच्छेदकं-
त्वसंभवेपिनानुपपत्तिरितिध्येयम्। वस्तुतस्तु एतदस्वरसेनैवकिंचेत्यादिनादोषान्तरस्यसंबंधत्रयस्यैक्यविवक्षणेबीजत्वमुक्तमितिभाव-
।यत्तुघटाद्युत्पत्तिकालावच्छेदेनरूपसामान्याभावस्यप्रत्यक्षमेवसंभवति। तदानींचक्षुःसंयुक्तविशेषणतायाअसत्वेपिद्रव्यसमवेतवृत्त्य-
भावप्रत्यक्षहेतोः चक्षुःसंयुक्तसमवेतवृत्त्यभावविशेषणतायासत्वेनसंनिकर्षसंभवादितितत्तुच्छम्। चक्षुःसंयुक्तसमवेतद्व्यणुकविशेषण-
तयारूपाद्यभावचाक्षुषापत्त्या चक्षुःसंयुक्तयोग्यसमवेतविशेषणतयाएवाभावग्राहकत्वेनद्रव्यान्यद्रव्यसमवेतवृत्त्यभावचाक्षुषत्वस्यैवजन्य-

जा॰व्या॰ तावच्छेदकत्वात्। अन्यथात्रसरेणुवृत्त्यभावचाक्षुषेव्यभिचारापत्तेरितिध्येयमितिजगदीशः। अथात्रचक्षुःसंयुक्तसमवेतद्व्यणुकविशेषणतयास्रूपा
का॰शं॰ वभावचाक्षुषापत्तेर्वारणाय कारणतावच्छेदककोटौ समवेतांशे योग्यत्वमेव निवेशनीयम्। तेन कार्यतावच्छेदककोटौ समवेतांशे द्रव्यान्यत्ववि
९ शेषणव्यतिरेकेणापि त्रसरेणुवृत्त्यभावचाक्षुषे व्यभिचारासंभवात्। कार्यतावच्छेदककोटौ द्रव्यान्यत्वविशेषणं निवेश्य घटादावुत्पत्तिकाला-
वच्छेदेन रूपाभावचाक्षुषवारणं जगदीशस्यानुचितमिति चेन्न। परमाणौ चक्षुःसंयोगदशायां द्रव्यत्वादौ रूपसामान्याभावचाक्षुषापत्तेः। चक्षुः
संयुक्तसमवेतयोग्यविशेषणतायास्तदानीमपि द्रव्यत्वादौ सत्त्वादिति। उक्तापत्तिवारणाय संयुक्तांशे योग्यत्वनिवेशावश्यकत्वात्तथ संगतेः। ए
वचक्षुःसंयुक्तसमवेतांशेपि योग्यत्वं निवेशनीयम्। अन्यथा घटनिष्ठगुरुत्ववृत्त्यभावचाक्षुषापत्तेस्तथा च गुरुत्वे योग्यत्वाभावान्न तथापत्तिरिति। ननु
योग्यचक्षुःसंयुक्तसमवेतवृत्त्यभावचाक्षुषत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वं वक्तव्यं। तावतैन व्यभिचारः। घटोत्पत्तिकाले घटादौ रूपाभावचाक्षुषा
नुपपत्तिरिति चेन्न एतदस्वरसेनैव परकल्पानुसरणात्। वस्तुत एतादृशकार्यकारणभावकल्पनेपि त्रसरेणुवृत्त्यभावचाक्षुषोत्पत्त्यर्थं द्रव्यवृत्त्यभा
वचाक्षुषत्वेन चक्षुःसंयुक्तयोग्यविशेषणतात्वेन च कार्यकारणभावस्यापि कल्पनीयतया द्रव्यवृत्त्यभावचाक्षुषत्वावच्छिन्नस्य तस्य कारणविरहेणै
व। न घटादावुत्पत्तिकालावच्छेदेनाभावचाक्षुषोत्पत्तिसंभव इत्यवधेयम्। ननु धूमाद्यभावनिष्ठा जलादिवृत्तित्व विशिष्टगोत्वाद्यभावस्याभावे
धूमाद्यभावत्वाभावप्रतियोगिकस्याभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणस्वरूपत्वात्तथा च धूमादौ साध्ये वन्ह्यादिहेतावतिव्याप्तिः धूमाद्यभावस्य
हेत्वधिकरणावच्छेदेन गोत्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यादत आह जलादिवृत्तीति जगदीशः। ननु धूमवान् वन्हेरित्यत्र यावदन्तर्गतस्याभा
वस्वरूपस्यायोगोलकान्यत्वाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावेनातिव्याप्तिविरहान्न तत्संगतिः। अभावाधिकरणस्यैवाधिकरणस्वरूपतया राम॰
ऽयोगोलकत्वादिवृत्तेः जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाद्यभावाभावस्यायोगोलकत्वानात्मकत्वात्। नैवं गगनाभावभिन्नप्रमेयत्वादिसाध्यकातिव्याप्तिः॥ ९

यावदंतर्गतस्यगगनाभावभेदाभावस्यापितादात्म्येनगगनाभावात्मकतयातद्वृत्तेर्जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावस्यतदात्मकतयातत्प्र
तियोगिनागोत्वाभावेनसमंसामानाधिकरण्यादितिध्येयं।यावत्पदस्यफलंतु:प्रतियोगिताविशेषणत्वेनसाध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतयद्यत्प्र
तियोगिताकोऽभावः स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनतत्रतत्तत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यंविवक्षितं।नचैवंयत्समानाधिकरणा इत्यस्यवै
यर्थ्यमितिवाच्यं।आत्मत्वसामान्याभावीयप्रतियोगितायाअपिसाध्यव्यापकतयातत्प्रतियोगिताकस्यात्मत्वसामान्याभावस्यतादृशप्रतियोगि
त्वाश्रयसामानाधिकरण्याभावाद्यमात्माज्ञानादित्यादावव्याप्तिवारकत्वादितिसंप्रदायविदः इतिजागदीशी॥अत्रेदंशंकते॥साध्यव्यापकता
वच्छेदिकायावंत्यः प्रतियोगिताः कस्मिंश्चिदभावेप्रसेकंतत्तत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविवक्षणेनैवसामंजस्येहेतुसमानाधिकरण
पदस्यस्वविशिष्टपदस्यवैयर्थ्यमिति॥भट्टाचार्येणएतद्वैयर्थ्यभयेनएतत्कल्पस्यपरित्यक्ततयाजगदीशेनापितद्दोषेणापिसांप्रदायिकाइत्युक्त
मितिवाच्यं॥नचैवं।यत्समानाधिकरणाइत्यस्यवैयर्थ्यमित्याद्यभिधानासंगतिरिति॥मैवं।प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकत्वस्यस्वयमेव
दूषितत्वेनप्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकत्वस्यानुसरणीयतयाजातिसामान्याभावाभावीयप्रतियोगित्वस्यापियावदन्तर्गततयाहेत्व
धिकरणावच्छेदेनतत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविरहादसंभवःस्यादतस्तदुपात्तं।नचतथापिभावभिन्नाभावीयनिरुक्ततत्तत्प्रतियोगि
ताश्रयसामानाधिकरण्यविवक्षणेनैवासंभववारणाइत्युक्तदोषस्तादवस्थ्यमितिवाच्यम्।भावभिन्नत्वस्याभावान्वितत्वाप्रतियोगित्वांशेतस्यानि
वेशेनयथाश्रुतसन्निवेशेवैयर्थ्याभावादितिध्येयम्।केचित्तुयत्समानाधिकरणाभावीयसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितात्वव्यापकोऽभावस्तत्त्व
मेवव्याप्तिः।व्यापकत्वंचस्वविशिष्टहेत्वधिकरणतात्वव्यापकत्वस्वनिरूपितत्वोभयसंबंधेनस्वविशिष्टहेत्वधिकरणतात्वव्यापकत्वंचस्वाश्रय
सामानाधिकरण्यस्वनिरूपकाभाववद्वृत्तित्वोभयसंबंधेनबोध्यम्।एवंचयत्समानाधिकरणाइत्यनुक्तौआत्मत्वाभावीयप्रतियोगित्वस्यनिरुक्तोभ

जा॰न्य॰ यसंबंधेनस्वविशिष्टहेत्वधिकरणतात्व व्यापकत्वात्। अव्याप्तिस्तदुपन्नम्। कपिसंयोगाभाववान्मेयत्वादित्यादौकपिसंयोगाभावनिष्ठप्रतियोगित्व
का॰ शं॰ स्यप्रागुक्तोभयसंबंधेनहेत्वधिकरणतात्वव्यापकत्वाद्व्याप्तिः अतः स्वविशिष्टपदम्। नचस्वविशिष्टहेत्वधिकरणतात्वदिशिसंबन्धविधयास्व
१० निरूपकाभाववद्वृत्तित्वनिवेशनमनुचितमितिवाच्यंस्वविशिष्टसार्थक्यार्थंतन्निवेशनात्। अन्यथाप्यावत्वस्याभावविशेषणत्वेपिहेत्वधिकरण
ताव्यापकप्रतियोग्यधिकरणतावद्वृतित्वनिवेशेनापिसामंजस्येस्वविशिष्टपदवैयर्थ्यभयेनतदर्थंसत्ताहेत्वधिकरणत्वानियावन्तीत्यादिनाः
गुरुतरार्थकरणस्यानौचित्यादित्याहुः वस्तुतस्तुसाध्यव्यापकतावच्छेदिकायाःस्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नयादृशप्रतियोगितायानिरूपको
ऽभावःस्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनतादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यमेववक्तव्यं।तथाचधूमादिसामान्याभावस्यधूमत्वादिनाप्र
मेयसामान्याभावानतिरेकेपितदीयप्रमेयसामान्यनिष्ठप्रतियोगित्वंन्यूनवृत्तिनैवधूमत्वादिधर्मेणावच्छिन्नम् अतोनतादृशप्रतियोगिताः
श्रयसामानाधिकरण्यमुपपादयतिप्रसंगइतियुक्तमुत्पश्यामइतिजगदीशः अथधूमाभाववस्य धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावात्मकतयास्वन्यू
नवृत्तिधर्मानवच्छिन्नगोत्वाभावनिष्ठप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिः तादवस्थ्यमिति नचस्वसामानाधिकरण्येसतिस्वाश्रयव
न्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकंयत्तद्वच्छिन्नंयत्तदन्यप्रतियोगित्वंस्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नपदेनविवक्षणीयम्। तथाचधूमवद्वृत्तिः
त्वविशिष्टगोत्वाभावनिष्ठप्रतियोगित्वस्यस्वसमानाधिकरणीभूतस्वाश्रयवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकेनधूमवद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभा
वत्वावच्छिन्नत्वेनतादृशत्वाभावेमतमादायातिव्याप्तिरितिवाच्यम् विशिष्टाभावोभयाभावमादायव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावविनिर्मोके
णसद्धेतुमात्रएवलक्षणगमनसंभवात् प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रंथानुस्थितिप्रसंगइत्युत्तरग्रंथासंगतेश्चैवं धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावा राम॰
भावस्यधूमाद्यभावएवपर्यवसानात् तत्प्रतियोगित्वमपिधूमएवस्वीक्रियतेअतोनगोत्वाभावनिष्ठप्रतियोगित्वमादायातिव्याप्तिरिति।वस्तु १०

तस्तत्स्वन्यूनवृत्तित्वं स्वसमानाधिकरणत्वे सति स्वाश्रयवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वमतो धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावत्वा
वच्छिन्नाभावस्य धूमाद्यभावस्वरूपत्वेऽपि तदीयधूमवद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वमादाय न धूमवान् वन्हेरित्यादावति॰
व्याप्तिः धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावस्य गोत्वाभावनिष्ठप्रतियोगितायास्तादृशन्यूनवृत्तित्वात्। अत एव विशिष्टाभावमपहाय वाच्यत्वगग
नोभयाभावमादाय व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावविनिर्मोकेण लक्षणगगनद्वितीयलक्षणानुसारे बीजत्वेन दर्शितमिति न च तथापि गोत्वाभावत्वे
न धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावस्य प्रमेयत्वेन धूमाधूमान्यप्रमेयोभयाभावस्य च धूमाभावानतिरेकितया तस्य निरुक्तस्वन्यूनवृत्तिधर्मानव
च्छिन्नप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नाया प्रतियोगितायास्तदाश्रयसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यं निरुक्तस्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छि------
न्नप्रतियोगिताया अभाववृत्तित्वेनापि विशेषणीयत्वात् वृत्तित्वं च स्व — निरूपकत्वस्वाश्रयवृत्तिस्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाधिकरणवृत्तित्वोभय
संबंधेन बोध्यं वस्तुतस्तु स्वन्यूनवृत्तिधर्मानप्रतियोगित्वपदेन प्रतियोगिताविशिष्टप्रतियोगिताया विवक्षणान्न कोऽपि दोषः। वैशिष्ट्यं च स्वतादा
त्म्य उक्तस्वन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वसंबंधावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकभेदवत्त्वस्वकालीनाभाववृत्तित्वसंबंधावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताक
भेदवत्त्वैतत्त्रितयसंबंधेन संसर्गकघटकवृत्तिता च प्रागुक्तोभयसंबंधेन ग्राह्येति बोध्यम्। अथ द्वितीयलक्षणे साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छि
न्नत्वानु—पादाने जलवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावं तद्वृत्तित्वविशिष्टसत्ताद्यभावं चादाय वन्हिमान् धूमात् सत्तावान् द्रव्यत्वात् इत्यादावव्याप्ति
र्दत्ता जगदीशेन सा न संगच्छते। तादृशविशिष्टाभावस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यात् न च प्रतियो॰
गितावच्छेदकतायाः पर्याप्तिनिवेशाभिप्रायेण तदभिहितमिति वाच्यं व्यभिचारिणि यावदन्तर्गतो यो व्यभिचारनिरूपकाधिकरणस्थलवृत्तित्वा
भावविशिष्टाभावस्तस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतव्यभिचारस्थलवृत्तित्वाभावावच्छिन्नसामानाधिकरण्यविरहेणातिव्याप्तिविरहात्।
पर्याप्तिनिवेशस्य निष्प्रयोजनकतया परित्याज्यत्वात्। मैवम्। पर्याप्त्यनिवेशेऽपि यावदन्तर्गतस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्याधेयता

संबंधेनजलविशिष्टाभावस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतजलावच्छिन्नसामानाधिकरण्यविरहेण वन्हिमान् धूमात् सत्तावान् द्रव्यत्वादित्या
दावव्याप्तिरित्यत्रैव जगदीशस्य तात्पर्यादिति केचिदाहुस्तन्न पर्याप्तिनिवेशेपि वाच्यत्वगोत्वोभयाभावमादाय लक्षणसमन्वये प्रतियोग्यवृत्ति
श्चेत्यादिग्रन्थानुत्थितिप्रसंगात्। उक्तोभयाभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकीभूतवाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्यात्। तस्मात्समनियत
नानाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया एकमतेऽव्यभिचारिस्थलवृत्त्यभावस्यप्रतियोगिताया व्यभिचारिस्थलावृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वत्वादिनाप्यवच्छि
न्नतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतवाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्यप्रसक्तत्वाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः। पर्याप्तिनिवेशस्यावश्यकत्व
मिति युक्तमुत्पश्यामः। अथेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावपि साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्याधेयतासंबंधेन घटविशिष्टाद्यभावस्य प्रति
योगितावच्छेदकीभूतघटाद्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्यविरहादसंभवः संभवे व्याप्तिदाने जगदीशस्यासंगतमिति चेन्न। अव्याप्तिपदस्यासं
भवपरत्वादिति। केचित्तु साध्यताघटकसंबंधेन व्यापकत्वं तेनैव प्रतियोगित्वं प्रतियोगितावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं च वाच्यं। तथा च कालो
घटवान् महाकालत्वादित्यत्र लक्षणगमनासंभवः महाकालान्यत्वविशिष्टाधिकरणत्वस्यापि महाकाले स्वीकारादित्याहुः॥ १ ॥ व्याप्यवृत्तेर्हेतु
समानाधिकरणस्य साध्याभावस्य प्रतियोगिताया अनवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति। चक्रवर्त्तिल
क्षणे अव्याप्यवृत्तिसाध्यके साध्याभावमादाया व्याप्तिवारणाय व्याप्यवृत्तीति। वन्हित्वादिना घटाद्यभावमादाया व्याप्तिवारणाय साध्येति प्रतियोगि
वैयधिकरण्यप्रवेशे वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्राव्याप्तिः प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेरतस्तदुपेक्षितं न तु समनियताभावानामैक्यमते घटत्वेन वन्ह्य
भावस्यैव वह्नित्वेन घटाद्यभावतया हेतुसमानाधिकरणस्य तादृशस्यैव साध्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वादिकमित्यव्याप्तिरतः समनियता
भावैक्यमते निरुक्तिमाह। हेतुसमानाधिकरणस्येति जगदीशः॥ २ ॥ न चात्र यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्र

नियोगितानवच्छेदकत्वस्यसाध्यतावच्छेदके विवक्षणेन वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिविरहाद्व्याप्यवृत्तित्वनिवेशनमनुचितमितिवाच्यं वन्हित्वे
नघटाद्यभावमादायवन्हिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिवारकसाध्याभावपदवैयर्थ्यापत्तेरिति। नचाग्रिमलक्षणे विवक्षणीयस्यसाध्यतावच्छेदकसं
बंधेनस्वसमानाधिकरणस्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नाधिकरणयावद्वृत्त्यधिकरणिकाभावत्वः प्रतियोगितास्तदन्यप्रतियोगितानवच्छेदकत्व
स्यात्रापिविवक्षणान्नवाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्राव्याप्तिर्नवासाध्याभावपदवैयर्थ्यमितिवाच्यं। तादृशविशेषणस्यगुरुतयानिवेशयितुमशक्यत्वात्
अथ समनियताभावैक्यमते हेतुसमानाधिकरणाभावीयसाध्यनिष्ठप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविवक्षणेनैव घटत्वेन वन्ह्यभावस्यवन्हित्वेनघटाभा
वत्वेपितदीयसाध्यनिष्ठप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यसाध्यतावच्छेदकेसत्वेनाव्याप्त्यभावात्कृतं लक्षणांतरानुसरणेनेतिचेन्न। विवक्षितव्याप्यवृ
त्तित्वस्यतत्तदभावएवपर्यवसिततयाव्याप्यवृत्तितत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावकूटस्यव्याप्तिघटकत्वेव्याप्यवृत्तियावदभावान्तर्गतघ
टाद्यभावनिरूपितसाध्यनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याप्रसिद्ध्यातदभावाप्रसिद्धेर्वन्हिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरिति। व्याप्यवृत्तित्वघटितः
लक्षणद्वयेसंयोगी सत्वादित्यत्रातिव्याप्तिमाशंक्यवक्ष्यमाणं वाप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तित्वमेवद्वीधीतिपर्यवसितभावार्थमाह। तथाचेति हेतुस
मानाधिकरणाभावीययत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकयद्धर्मविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयतत्संबंधावच्छिन्नप्र
तियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकंतदेवपारिभाषिकावच्छेदकमित्यादिना। अथैतदर्थस्यसाध्याभावाघटिततया द्वितीयलक्षणाभि
प्रायकएवायंग्रंथः। प्रथमलक्षणस्यतु हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धर्मविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितायाः सा
मानाधिकरण्येनानवच्छेदकंतदेवपारिभाषिकावच्छेदकमित्यर्थः। तथाचेन्धनत्वेन वन्ह्यभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतेन्धनत्वस्यवन्हित्व
विशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकतयापारिभाषिकावच्छेदकत्वस्यवन्हित्वेसत्वात्। वन्हिमान् धूमादित्य

जा॰ व्य त्राव्याप्तिरिति। यद्धर्मविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वप्रवेश्य यद्धर्मविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीययद्धर्मसमा
का॰ शं॰ नाधिकरणप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य तादृशसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदके विवक्षणीयत्वात् तथा च वन्हित्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीय
१२ वन्हित्वसमानाधिकरणप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्येन्धनत्वे सत्त्वात्। वन्हिमान् धूमादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकघट
त्वे घटत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठघटत्वेन घटाभावीयघटत्वसमानाधिकरणप्रतियोगितानवच्छेदकत्वान्न तादृशावच्छेदकाप्रसिद्धिरिति। तादृशसाध्या
भावप्रतियोगितावच्छेदके यद्धर्मविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वे सति यद्धर्मसामानाधिकरण्यस्य
विवक्षणान्न दोष इत्यपि वदन्ति॥ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकस्वसमानाधिकरणसाध्याभावत्वकत्वमिति शिरोम-
णिः॥ अत्र साध्यसामानाधिकरण्यं येन संबंधेन साध्यता तेन संबंधेन साध्याधिकरणे दैशिकविशेषणतया वृत्तिमत्त्वरूपं ग्राह्यं। तेन द्रव्यत्वादिसमानाधि
करणज्ञानाद्यभावस्य विषयतया ज्ञानाधिकरणे वृत्तावपि ज्ञानवान् द्रव्यत्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः। न वा कालः प्रमेयत्वादित्यादौ अतिव्याप्तिरिति जग
दीशाः। न चात्र यावदन्तर्गतस्य व्यभिचारनिरूपाधिकरणान्यत्वाद्यभावस्य कालिकसंबंधेन धूमाद्यधिकरणायोगोलकादौ विशेषणतया वृत्त्या धूमवा
न्वन्हेरित्यत्रातिव्याप्तिसंभवे स्थलान्तरानुधावनमनुमितिवाच्यं। जन्यमात्रस्य कालोपाधितानभ्युपगमात्। न च तथापि साध्यतावच्छेदकसंयोग
संबंधेन धूमाद्यधिकरणे महाकालादौ कालिकसंबंधेन तादृशाभावमात्रस्यैव वृत्तेः प्रसिद्धस्थल एवातिव्याप्तिसंभवे सामानाधिकरण्यं च घटकवृत्ति
तावच्छेदकीभूतदैशिकविशेषणताविशेषसंबंधनिवेशार्थं कालः प्रमेयत्वादित्याद्यनुधावनमनुचितमिति। वृत्त्यनियामकसंबंधेन व्याप्यव्यापकभा
वानभ्युपगमे संयोगसंबंधेन धूमाद्यधिकरणत्वस्य महाकालेऽभावात्। धूमवान्वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिः संभवात्। अतएव हेत्वधिकरणवृत्तितायां विशेष राम
णताविशेषसंबंधनिवेशव्यावृट्टाने कालः कालपरिमाणादित्यादिकालत्वमनुचितमिति। अत्र हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेत्वधिकरणत्वानिवेशे समवाये १२
त्ति

नहेत्वधिकरणेधूमावयवादौवर्तमानस्यवन्ह्याद्यभावस्यसाध्यसामानाधिकरण्यविरहात्। वन्हिमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिसंभवेऽयमात्मीज्ञानादि त्यादिपर्यंतानुधावनमनुचितमितिविभावनीयम्॥ यत्समानाधिकरणसाध्याभावप्रमायांसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबंधकत्वंनास्तीतिप्रगल्भद्वितीयलक्ष णेहेतुसामानाधिकरण्यंतुफलतःप्रमाविशेषणमितिजगदीशः। तदर्थश्चयद्धर्मावच्छिन्नवद्विशेष्यकसाध्याभावप्रमासामान्येसाध्यवत्ताज्ञानवि रोधित्वंनास्तितद्धर्मवत्त्वमिति। अथात्रयद्धर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकविशेष्यताकसाध्याभावप्रमासामान्येइत्यनुक्त्वायद्धर्मावच्छिन्नवद्विशे ष्यकइत्यनेननानाधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकप्रमासंग्रहकरणमनुचितमितिचेन्नबाधमुद्रयाप्रतिबंधकतायामव्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्योत्तेजक ताभिप्रायेणसंयोगवान्संयोगाभावादित्यादावतिव्याप्तेःसंयोगाभावधर्मितावच्छेदकसंयोगवत्तानिश्चयस्यानाहार्यस्याप्रसिद्धत्वादिति॥ अ तएवनिरवच्छिन्नतथासाध्यवत्ताग्रहप्रतिबंधकतावच्छेदकीभूतसंबंधेनहेत्वधिकरणवृत्तित्वमभावेनिवेश्यप्रमायास्त्वयमेवनिवेशितः। एतेनयत् त्यादिनाहेत्ववच्छिन्नविशेष्यकसाध्यज्ञानप्रतिबंधकत्वाभावघटितलक्षणमाशंक्यहेतुमन्मात्रविशेष्यकसाध्यवत्ताग्रहप्रतिबंधकत्वाभावघटित गुरुतरलक्षणकरणमनुचितमितिपरास्तम्। हेत्वधिकरणवृत्तित्वस्यप्रमाविशेषणत्वेपिवन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः। हेतुमद्विशेष्यकधूमवान्व न्हित्वेनघटाभाववान्वन्ह्यभावश्चहृदइत्याकारकसमूहालंबनप्रमायांसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबंधकत्वादितिचेन्न। हेतुमन्निष्ठविशेष्यताभिन्नसा ध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वानिरूपकत्वस्यप्रमाविशेषणत्वेनविवक्षितत्वादिति तथाच हेतुमन्निष्ठविशेष्यताभिन्नसा ध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितहृदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकत्वस्यतादृशप्रमायामसत्वेननाव्याप्तिरिति केचित्तुहेत्ववच्छिन्नविशे ष्यतानिरूपितसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रमीयप्रकारतासामान्येसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वाभावघटितंलक्षणविवक्षणान्नोक्तस मूहालंबनबोधमादायाव्याप्तिरित्याहुः। तन्नमहानसीयवह्न्यभावप्रकारकज्ञानस्यसमवायेनवन्ह्यभावप्रकारकज्ञानस्यचतादृशसंबंधेनतादृश

जा॰व्य॰ साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबंधकतया वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिवारणाय साध्यवत्ताज्ञानपदेन साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्र
का॰श॰ कारताशालिज्ञानं विवक्षणीयमित्यादिग्रंथासंगतेः। अथ प्रतियोग्यवृत्तित्वे इत्यादिग्रंथानुस्थितिप्रसंगेन व्यापकत्वप्रतियोगितानां चैकसंबंधेन वि
१३ वक्षणीयतया साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य च तत्पर्याप्त्यवच्छेदकताकत्वेन विवक्षणीयतया महानसीयवह्न्यभावस्य
समवायेन वह्न्यभावस्य च लक्षणाघटकतया समवायेन वह्न्यभावं महानसीयवह्न्यभावं चादायाव्याप्तिवारणार्थं साध्यवत्ताज्ञानपदेन साध्यता॰
वच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानविवक्षणमनुचितमिति चेन्न धूमवान्वह्नित्वे
नघटाभाववान्महानसीयवह्न्यभाववांश्चेत्याकारकसमूहालंबनज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकतया तमादायाव्याप्तिवारणाय तन्निवेशस्याव॰
श्यकत्वात् न च विवक्षितविशेष्यतानिरूपितसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारतासामान्ये साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वाभावविव
क्षणेनैव सामंजस्ये कृतं साध्यतावच्छेदकधर्मसंबंधनिवेशेनेति वाच्यं वह्नित्वेन घटाभावप्रमाया वह्नित्वेन वह्निघटोभयवत्ताबुद्धिप्रतिबंध
कतया वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिरतस्तद्वारणाय साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया तादृश
विशेषणस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसंग्राहकत्वेन प्रतियोगितायां व्यापकताघटकसंबंधावच्छिन्नत्वस्यानिवेशात्। समनियताभाव
नामैक्यमते वह्नित्वेन घटाभावस्य स्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावाभिन्नतया पर्वतः स्वरूपेण वह्निमानिति प्रमीयप्रकारता या अ
पि निरुक्तसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारतासामान्यान्तर्गतत्वे तत्र स्वरूपसंबंधेन वह्निमत्ताज्ञानप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वसत्वाच्च तथात्रैवाव्याप्ति
वारणाय साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वस्य च निवेशावश्यकत्वादिति ध्येयं। अथात्र साध्यतावच्छेदकसंबंधेन रूपेण च साध्यवत्त्वानिवे राम
शे समवायसंबंधावच्छिन्नवह्न्यभावप्रमां महानसीयवह्न्यभावप्रमां चादाय व्याप्तिर्दत्ता जगदीशेन सा न युज्यते। सर्वत्रैव संबंधान्तरावच्छिन्नस्य १३

र्मांतरावच्छिन्नसाध्याभावप्रकारकप्रमामादायासंभवस्यैव वक्तुमुचितत्वादिति चेन्न विशेषणरूपेण संसर्गत्वस्य वृत्तिनियामकसंबंधेन व्याप्यव्यापकभावस्य चानभ्युपगमेन प्रमेयवान् घटत्वादित्यादावेव लक्षणगमनात्। तत्र हेतुमद्विशेष्यकसंबंधान्तरावच्छिन्नसाध्यसामान्याभावप्रकारकप्रमाया धर्तुमशक्यत्वात् नच तथापि साध्यतावच्छेदकधर्मस्यानिवेशेऽव्याप्तिकथनमनुचितम्। तदप्रवेशे संभवस्य संभवादिति वाच्यं तदप्रवेशेऽसंभवसंभवेप्युभयव्यावृत्तिदानार्थमव्याप्तिकथनस्यैवौचित्यादिति चिंत्यम्।। साध्याभाववतियद्वृत्तौ प्रकृतानुमितिविरोधित्वं नास्तितत्त्वमिति प्रगल्भतृतीयलक्षणे यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वसामान्यं विषयतया प्रकृतानुमितिप्रतिबंधकतानवच्छेदकं तत्त्वमर्थः। नच घटाभाववद्वृत्तित्वादौ साध्याभाववद्वृत्तित्वभ्रमदशायामपि धूमसाध्यकानुमित्युत्पत्त्या वह्निनिष्ठस्य निर्धूमवृत्तित्वस्य धूमसाध्यकानुमितिप्रतिबंधकतानवच्छेदकत्वाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिस्तादवस्थ्यमिति वाच्यं। यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयित्वसामान्यं न प्रकृतानुमितिप्रतिबंधकतानतिरिक्तवृत्तितत्त्वमित्यस्योक्तत्वादिति जगदीशः। नचात्र यन्निष्ठवृत्तित्वविषयित्वसामान्यं न प्रकृतानुमितिप्रतिबंधकतानतिरिक्तवृत्तितत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे साध्याभाववतीत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यं वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभाववन्हिसामान्याभाववत्त्वमवगात्स्ववह्न्यभाववद्वृत्तिधूम इत्याकारकज्ञानीयधूमादिनिष्ठवृत्तित्वविषयत्वस्य निरुक्तविषयित्वसामान्यान्तर्गतस्यानुमितिप्रतिबंधकतानतिरिक्तवृत्तिभिन्नत्वाभावाद्वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिरतः अतस्तद्वारणाय यन्निष्ठवृत्तित्वपर्याप्त्यावच्छेदकताकविषयितासामान्यं न प्रकृतानुमितिप्रतिबंधकतानतिरिक्तवृत्तितत्त्वमित्यर्थो बोध्यः तथाच वह्निनिष्ठवृत्तित्वपर्याप्तावच्छेदकताकविषयितासामान्यस्यैव धूमसाध्यकानुमितिप्रतिबंधकतानतिरिक्तवृत्तिभिन्नत्वेन धूमवान् वन्हेरित्यत्रातिव्याप्तिरतस्तद्वारणाय साध्याभाववतीत्यस्य सार्थ्यत्वात्। अथात्र यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितासामान्यं प्रकृतानुमितिप्रतिबंधकतातिरिक्तवृत्तित्वमित्युक्तावेव सामंजस्ये निषेधद्वयोपादानमनतिप्रयोजकमिति।। नचव

जा॰व्य॰ ह्नित्वेनघटाभाववद्वृत्तिधूमकालीनधूमोवह्निसामान्याभाववद्वृत्तिरित्याकारकज्ञानीयधूमनिष्ठवह्नित्वेनघटाभाववद्वृत्तित्वविषयित्वस्यापिनिरुक्त
का॰शं॰ विषयितासामान्यान्तर्गतत्वेनतस्यचप्रकृतानुमितिप्रतिबंधकतातिरिक्तवृत्तित्वविरहाद्वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिरतस्तद्वारणायानाहार्यप्रा
१७ माण्याज्ञानानास्कंदितनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयितायाव्यापकंप्रकृतानुमितिप्रतिबंधकत्वतद्रूपावच्छिन्नविषयिताभिन्नंयन्नि
ष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितासामान्यंतत्वमित्यर्थकत्वेनैवतत्सार्थक्यमितिवाच्यंसद्धेतुस्थलेनिरुक्तयद्रूपस्याप्रसिद्ध्यानादृशविवक्षा-
यामव्याप्तितादवस्थ्यादितिमैवम्।उक्ताव्याप्तिवारणायतद्रूपपदेनप्रकृतलक्षणस्ययद्रूपावच्छिन्नविषयितासामान्यंप्रकृतानुमितिप्रतिबं
धकताशून्यानाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितनिश्चयावृत्तितद्रूपावच्छिन्नविषयिताभिन्नंयन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितासामान्यंतत्त्व
मित्यर्थकत्वेनाभावद्रूपघटितत्वादेवतत्सार्थक्यादितिसद्धेतुस्थलेतुसंयोगीसंयोगाभाववान्इत्याकारकज्ञानस्यनिपताहार्येतयासर्वेन्नैवयद्रूपप
देनसंयोगाभावविशिष्टसंयोगत्वत्वस्यधर्तव्यतयायद्रूपावच्छिन्नविषयिताभिन्नत्वंतस्यचसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितासामान्यस्यैवसत्ता
त्तामादायलक्षणसमन्वयः।धूमवान्वन्हेरित्यादौनिर्धूमवृत्तित्वाभाववान्वह्निर्निर्धूमवृत्तिरित्याकारकाहार्यज्ञानेवह्निर्निर्धूमवृत्तिरितिज्ञानो-
त्तरंइदंज्ञानमप्रमेत्यप्रामाण्यज्ञानविशिष्टज्ञानेएवंवह्निर्निर्धूमवृत्तिर्नवेतिसंशयेचनिर्धूमवृत्तित्वविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नविषयित्वस्यवृत्तित्वे
नयद्रूपपदेननिर्धूमवृत्तित्वविशिष्टवन्हित्वस्यधर्तुमशक्यत्वाद्व्याप्तिरतस्तद्वारणाया नाहार्यत्वस्याप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितत्वस्यनिश्चयत्व
स्यचनिवेशः।नचात्रकल्पेसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्यवैयर्थ्यमितिवाच्यं।यद्रूपपदेनसंयुक्तत्वाभावविशिष्टवह्नित्वेनघटाभाववत्संयुक्तस्यधर्तव्यतयासं
युक्तत्वाभाववद्वृत्तोवन्हित्वेनघटाभाववद्वृत्तिरित्या कारकाहार्यज्ञानीयतद्रूपावच्छिन्नविषयिताभिन्नत्वस्यधूमनिष्ठवृत्तित्वविषयितासामान्ये- राम
सत्वाद्वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिरतस्तद्वारणायोक्तरीत्यापर्याप्तिनिवेशोधूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिवारकतयैवसार्थक्यादितिध्येयम्। १४

यावंतःसाध्याभावाः प्रत्येकंतत्तत्सजातीयायेतत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वंतत्त्वमितिमिश्रस्यप्रथमलक्षणेननुद्रव्यंविशिष्टसत्त्वादित्यत्रा
व्याप्तिः विशिष्टसत्त्वस्यसत्तानतिरेकेणद्रव्यत्वाभाववतिवृत्त्याद्रव्यत्वाभावसजातीयस्यतत्तद्वृत्तित्वाभावस्यहेतावभावात्। नचैवंविशिष्टहेत्वधिकर
णेवर्तमानएवसाध्याभावोगृह्यतांतावतैवोक्तदोषव्युदासादितिवाच्यं तथापिधूमवान्वन्हेरित्यत्राव्याप्तिः निर्धूमवृत्तित्वसामान्याभावस्यापिम
हानसीयवन्हावसत्त्वात्। नचहेतुतावच्छेदकधर्मावच्छेदेनतादृशवृत्तित्वाभाववत्त्वंविवक्षितंगौरवापत्तेरितिजगदीशेनोक्तं। तन्नसंगच्छतेहेतुताव
च्छेदकविशिष्टहेत्वधिकरणवृत्तित्वस्यसाध्याभावविशेषणत्वेसद्धेतौव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यैवलक्षणघटकतयातादृशयावदभाव
सजातीयव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नतत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्यैवहेतौसत्त्वेनाव्याप्तिविरहेणप्रत्येकपदस्यतत्तदित्यस्यचवैयर्थ्यात्। नचहेत्वधिक
रणवृत्तित्वस्यसाध्याभावविशेषणत्वेप्रत्येकपदंतत्तत्पदंचानुपादेयमितिवाच्यं। तथासतिव्यभिचारिमात्रएवसाध्यसामान्याभावघटितनिरुक्तसा
वत्साध्याभावसजातीयतत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्याप्रसिद्धौवातिव्याप्त्यसंभवेनतथापिधूमवान्वन्हेरित्यत्राव्याप्तिः। निर्धूमवृत्तित्वसामान्या
भावस्यापिमहानसीयवह्नावसत्त्वादित्यादिग्रन्थेनातिव्याप्त्यभिधानासंगतेरितिविभावनीयम्। यद्वायावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकंतेषांसजा
तीयस्यव्यापकीभूतस्यव्याप्यवृत्तेरभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकेनधर्मेणयद्रूपावच्छिन्नंप्रतिव्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वंतत्त्वमितिद्वितीय
लक्षणेसाजात्यंतुप्रागुक्तचरमदिशाग्राह्यम् तेनसंयोगसंबंधावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकेनद्रव्यत्वत्वादिनावह्न्यादिव्यापकत्वेपिधूमवान्
वह्नेरित्यादौनातिव्याप्तिस्तादृशाभावस्यधूमादिसामान्याभावसाजात्यविरहादितिजगदीशः। नचात्रलक्षणेसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियो
गिताकत्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतररूपेणसाजात्यविवक्षणेपिप्रथमलक्षणोक्तदिशासंभवस्यासत्त्वात्। व्यभिचारिण्यतिव्या
प्तिवारणसंभवाच्चतादृशसाजात्यविवक्षणस्यैवोचितत्वेनप्रागुक्तदिशेत्यनेनगगनाभावत्वतदन्यत्वान्यतररूपेणसाजात्यविवक्षणमनुचितमिति

वाच्यं। तथासति व्यापकीभूतद्रव्यस्य व्याप्यवृत्तेरित्यस्य च वैयर्थ्यापत्तेः धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाद्यभावसाजात्यं यद्धर्मत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगि
ताकत्वं तस्य च वह्न्यभावादावसत्त्वेन धूमाद्यभावसजातीयवह्न्यभावमादायातिव्याप्त्यसंभवात् इति. न च तथापि द्रव्यत्वत्वस्य संयोगसंबंधेन प्रति
योगित्वाधिकरणवह्निमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे तत्संबंधावच्छिन्नाधेयतावच्छेदकत्वविरहेण वह्न्यादिव्यापकतावच्छेदकत्वविरहा
द्वेनातिव्याप्तिरिति वाच्यं गौरवेणान्यव्यापकतायां तत्संबंधावच्छिन्नाधेयतावच्छेदकत्वस्यानिवेशादिति ध्येयम्। अथात्र संयोगेन द्रव्यत्वाभाव
स्य धूमाद्यभावसजातीयत्वेपि वक्ष्यमाणो भयाभावघटितव्याप्यवृत्तित्वविरहादेव तादृशाभावस्य धर्तुमशक्यत्वेन तमादायातिव्याप्त्यभिधानम
नुचितमिति चेन्न पूर्वलक्षणोक्तदिशा यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकसंबंधेन स्वसामानाधिकरण्यस्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं
तदन्यप्रतियोगिताकत्वमेव व्याप्यवृत्तित्वमित्यभिप्रेत्यैवातिव्याप्तिविधानात्। यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्य
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयवत्त्वं तदन्यप्रतियोगित्वमेव व्याप्यवृत्तितानिरूपकमिति प्रतियोगिनि स्वत्वमंतर्भाव्यैव वा तस्योक्त
त्वादिति। एतेन गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वानभ्युपगमे केवलान्वयिनि स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्यधिकरण॰
धर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभावाप्रसिद्ध्याः व्याप्तिः सामानाधिकरण्यमात्रघटितोभयत्वस्यैव तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्य
पि प्रयुक्तं केचित्तु समनियताभावानामैक्यमते संयोगसंबंधावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावस्यैव द्रव्यत्वत्वेन घटाद्यभावतया तस्य च धूमादिसामा॰
न्याभावसजातीयस्य वक्ष्यमाणव्याप्यवृत्तितानिरूपकीभूतघटनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदके न द्रव्यत्वत्वादिना वह्न्यादिकं प्रति व्यापकत्वा
दतिव्याप्तिः स्यात् अतस्तद्वारणाय प्रागुक्तदिशैव साजात्यं ग्राह्यमित्याहुः। अन्ये तु यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीयनिष्ठं यद्रूपाव॰
च्छिन्नप्रतियोगिताभाववत्त्वं तत्तत्साध्याभावव्यापकतावच्छेदकं तद्रूपेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वमित्यर्थः। अत्र

चसाध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वमपहाय साध्याभावसमानाधिकरणवृत्तित्वोक्तौ गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान् द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ता
भावादित्यत्रातिव्याप्तिः गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभावरूपस्य द्रव्यान्यत्वाभावरूपस्य वा निरुक्तसाध्याभावस्य सजातीये समानाधिकरणे च सत्तारू
पे भावे वर्त्तते यद्द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वरूपयद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तेन द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वरूपधर्मेण हेतुतावच्छेद
कावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वावच्छेदात्। साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वोक्तौ तु द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं न
साध्याभावव्यापकतावच्छेदकं द्रव्य एव व्यभिचारात् तेनोक्तदोष इति जगदीशः। अथात्र व्यापकतावच्छेदकत्वमपहाय समानाधिकरणवृत्तित्वो
क्तौ धूमाभावरूपस्यायोगोलकान्यत्वाद्यभावरूपस्य वा साध्याभावस्य सजातीये समानाधिकरणे च सत्तास्वरूपे भावे वर्त्तते यद्द्रव्यान्यत्वविशिष्टस
त्ताभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिकाभावत्वादिकं तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतद्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वादि नावह्निव्यापकताया अवच्छे
दादुक्तरीत्या धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिसंभवे स्थलान्तरानुधावनमनुचितमिति चेदत्र केचित् गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान् द्रव्यान्यत्ववि
शिष्टसत्ताभावादित्यस्योपलक्षणत्वाद्धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिर्भवत्येवेत्याहुः। परे तु साध्याभावसजातीयाभावस्य साध्यतावच्छेदकघटक
संबन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकत्वेन विशेषणीयत्वाद्धूमवान् वह्नेरित्यादौ द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताद्यभावत्वावच्छिन्नाभावस्यात
थात्वेन तमादायातिव्याप्त्यसंभवात् स्थलान्तरानुधावनमित्याहुः। अत्र यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीयनिष्ठयद्रूपावच्छिन्नप्रतियो
गिताकाभावत्वं तत्तत्साध्याभावाधिकरणवृत्तितावच्छेदकमित्युक्तावप्यतिव्याप्तिवारणसंभवाद्व्यापकतावच्छेदकत्वनिवेशनमनुचितमिति वि
भावनीयम्। अथात्र द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्य साध्याभावसमानाधिकरणवृत्तित्वेऽपि द्रव्यान्यत्ववि शि
ष्टसत्तास्वरूपस्य तादृशाभावस्य सत्तानतिरिक्ततया यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छि

जा॰व्य॰ न्नाभावभिन्नत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगिताकत्वरूपंव्याप्यवृत्तित्वलक्षणघटकतयातमादायातिव्याप्त्यसंभवेनसाध्याभावसमानाधिकर
का॰शं॰ णवृत्तित्वमात्रोक्तावपिसामंजस्येव्यापकतावच्छेदकत्वप्रवेशोव्यर्थइति।नचाभावेउभयाभावमपहाययत्प्रतियोगितानिरूपितानुयोगिता
१६ याःस्वावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणवृत्तितावच्छेदकत्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वानिरूपितत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगिताकत्व
मेवव्याप्यवृत्तित्वंवक्तव्यम्।तच्चद्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभावेप्यक्षतमेवेतिवाच्यं अतिव्याप्तिवारणार्थेतादृशव्याप्यवृत्तित्वनिवेशस्यानौ
चित्यादिति॥परेतुवृत्तिमद्वृत्तयोयावंतःसाध्याभाववद्वृत्तित्वाभावास्तद्वत्वमितिशिरोमणिः।नचैवमपिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नद्रव्यत्वाभाव
वद्वृत्तितात्वेनघटवृत्तित्वजातित्वान्यतरस्यघटावृत्तेर्वाअभावमादायद्रव्यंपृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिरितिवाच्यं।हेतुतावच्छेदकसंबंधाव
च्छिन्नवृत्तिताभिन्नावृत्तित्वेनापिप्रतियोगितायाविशेषणीयत्वादितिजगदीशः।अथान्यान्यतराभावपर्यंतानुसरणमे तल्लक्षणेसामान्यधर्मे
णविशेषाभावमनभ्युपेत्यैवतदभ्युपगमेतुसर्वत्रव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तितात्वेनहेतुनिष्ठवृत्तित्वाभावमादायएतल्लक्षण
स्यासंभवापत्तेःस्वावच्छिन्नत्वस्वन्यूनवृत्तित्वस्वव्याप्यत्वैतत्त्रितयसम्बंधेनधर्मविशिष्टान्यप्रतियोगित्वविवक्षणे नायंदोषइतिध्येयम्।नचत
थापिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तितात्वेनस्वनिष्ठवृत्तित्वगगनान्यतरा — भावमादायैवेतल्लक्षणस्यासंभवसंभवेकथमव्याप्ति
र्दत्ताजगदीशेनेति वाच्यम्।पृथिवीत्वादिकप्रतियोगिकसमवायादिसंबंधेनहेतुतायांद्रव्यंपृथिवीत्वादित्यादावेवलक्षणगमनात्।तत्रतेन
संबंधेनहेतोरेववृत्तिमत्तयातद्वृत्तियावदभावस्यैवतत्रसत्वात्।यत्तुस्वनिष्ठवृत्तितात्वेनवृत्तित्वसामान्याभावमादायासंभवउक्तस्तदपिविशेष
रूपेणसंसर्गतामनभ्युपेत्यैवव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावतादात्म्यसंबंधावच्छिन्नवृत्तितायाजगत्त्वरूपत्वेनतादात्म्येनप्रमेयहेतौ राम
लक्षणगमनान्नासंभवइत्यपिवदंति।अथतथापिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तितात्वेनपर्वतवृत्तित्वजातित्वैतदन्यतराभावमादा १६

यवह्निमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिसंभवेद्द्रव्यंपृथिवीत्वादिपर्यंतानुसरणसंदर्भविरुद्धमितिचेन्नहेतुतावच्छेदकीभूतसंयोगसंबंधावच्छिन्नवृत्ति
त्वस्यसंयोगरूपत्वेनाव्याप्यवृत्तितयातादृशाभावस्यधूमादौसत्त्वेनतत्राव्याप्तिविरहात्। नचैवंधूमवान्वह्नेरित्यत्राव्याप्तिरितिवाच्यंतस्यम
हाकालान्योघटादित्यादेस्तुल्यत्वेनयथाश्रुताभिप्रायेणतत्रातिव्याप्तिविरहादितिध्येयं। केचित्तुवह्निमान्धूमादित्यादिवत्समवायेनद्रव्यत्वादि
कसाध्यकपृथिवीत्वादिहेतुकोपिप्रसिद्धस्थलएव। अतएवकूटघटितलक्षणेवह्निमान्धूमादित्यत्रसाध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगसंबंधेनविपक्षी
भूततत्तज्जलावृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटस्यगुणादौद्रव्यंपृथिवीत्वादित्यत्रविपक्षीभूतरूपरसादिप्रत्येकासमवेतत्वावच्छिन्नाभावकूटस्यत्या
दौअधिकरणतासत्त्वात् तदप्रसिद्धिनिबंधनाव्याप्तेरुक्तस्थलेविरहात्। तदुभयंनोदाहृतमितिग्रंथकृतैवोक्तमित्याहुः। अथप्रतियोगितायांहेतुता
घटकसंबंधावच्छिन्नवृत्तिताभिन्नावृत्तित्वेनविशेषणत्वेपिसाध्याभाववद्वृत्तितात्वेनघटवृत्तित्वतदन्यवृत्तित्वोभयाभावमादायाव्याप्तिर्दुर्वारैवे
तिचेन्नसार्वभौममतेउभयत्वस्यैकविशिष्टापरत्वरूपत्वेनविशिष्टस्यचातिरिक्ततयाउक्ताभावस्यधर्तुमशक्यत्वात्॥ अथवातादृशवृत्तिताभि
न्नावृत्तित्वेनैवव्यासज्यवृत्तिधर्मानात्मकत्वेनापिप्रतियोगितायाविशेषणीयत्वान्नदोषः। उक्ताभावीयप्रतियोगित्वस्यप्रतियोग्यंशेप्रकारीभूतह्निव
स्वरूपत्वादिति। एतेनतादात्म्येनप्रमेयहेतुकस्थलेसाध्याभाववद्वृत्तितात्वेनयावान्नास्तीत्यभावमादायैवलक्षणसमन्वयेनतत्राव्याप्तिवारणाय
केचित्त्वित्यादिनावक्ष्यमाणनिषेधद्वयप्रवेशव्यावृत्तिदानमसंगतमित्यपिनिरस्तंउक्ताभाववारकविशेषणस्यावश्यकत्वादितिध्येयम्। अन्ये
तुवृत्तिमद्वृत्तयोयावन्तःसाध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वंतत्त्वमितिशिरोमणिः। अत्रप्रतियोगितांप्रतिव्यापकत्वंसाध्यतावच्छेद
कताघटकसंबंधेनैवग्राह्यम्। तेननित्यज्ञानवत्त्वात्तादात्म्येनसाध्यतायांईश्वरत्वादिहेतौघटान्यभेदस्यपटान्यभेदस्यचद्वयोःविषयतासंबंधेन
प्रतियोगिताव्यापकीभूतनित्यज्ञानकयोःसाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकयोरेकाधिकरणाप्रसिद्धावपिनाव्याप्तिर्नवातादृशएवसाध्येद्र

जा॰व्य॰ व्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादित्यत्रपृथिव्यादौसाधनसमानाधिकरणस्यपृथिव्यादिनवद्रव्याणांप्रत्येकभिन्नद्रव्यभेदकूटाधिकरणेगुणादौहेतौ
का॰शं॰ रसत्वेपिःतिव्याप्तिरितिजगदीशः।अथात्रप्रागुक्तरीत्याऽत्रापिघटान्यभेदपटान्यभेदादीनामपिकूटान्तर्गतत्वात्तद्घटितकूटाधिकरणाप्रसिद्धेरेवना
१७ तिव्याप्तिरिति नचसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनस्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताग्रहविरोधिताघटकसंबंधेनवृत्तित्वमभावस्यप्रागुक्त
तयाघटान्यभेदादेस्तादृशसंबंधेनावर्तमानत्वेनलक्षणाघटकत्वम्।अतएवप्रागुक्ताव्याप्तिमपहायातिव्याप्त्यभिधानमपिसंगच्छतेइतिवाच्यं
पृथिवीभिन्नद्रव्यगुणान्यतरभेदजलभिन्नद्रव्यकर्मान्यतरभेदतेजोभिन्नद्रव्यसामान्यान्यतरभेदादीनामपितादृशत्वेनतद्घटितकूटाधिकरणाप्र
सिद्धेरेवातिव्याप्त्यभिधानासंगच्छतेरितिचेन्नतादात्म्येननित्यज्ञानविशिष्टस्यसमवायेनसाध्यतायांद्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादिहेतौसाध
नसमानाधिकरणघटासमवेताभावपटासमवेताभावघटितकूटाधिकरणजात्यादौहेतोरसत्वेनातिव्याप्तेरेवतद्ग्रन्थस्यतात्पर्यादितिध्येयम्॥न
नुयावतांमिथःसामानाधिकरण्यंतावतांसमुदायोविवक्षितः किंयावतांसाध्याभावांतरेणसामानाधिकरण्यंतावत्समुदायोविवक्षितः प्रथमेइ
दमित्यादिजगदीशः।अत्रप्रथमकल्पेस्ववृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकंयद्यदधिकरणवृत्तित्वंतत्तदधिकरणवृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकाधेयताकंयद्
तावदन्यतमवृत्तित्वाभावः यत्किंचिद्व्यक्तिवृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकसमुदायत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणसाध्याभावसमुदायत्वावच्छिन्नाधिकर
णतावद्वृत्तित्वाभावोवासमुदायलक्षणवाक्यस्यपर्यवसितार्थः।अन्यतमत्वंचतत्तदधिकरणावृत्तिधर्मशून्यत्वमतोनकेवलान्वय्यप्रसिद्धिःअत्रेदमि
तिपृथिव्याविशेषणंनतुपक्षनिर्देशः तथासतिघटतद्द्वयवृत्तिद्वित्व पटतद्द्वयवृत्तिद्वित्वादीनांतद्द्वयोर्मिथःसामानाधिकरण्यापन्नसाध्याभावाधिकरणे
तद्द्वयोर्वृत्तिमत्वादेवद्रव्यत्वादिहेतावतिव्याप्त्यनुपपत्तेरितिजगदीशः।नचकपिसंयोगीसत्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणायसाध्याभावाधिकरण राम॰
तायांनिरवच्छिन्नत्वस्यनिवेशनीयत्वात्।कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादावव्याप्तिवारणायावश्यंसाध्याभावोपिव्याप्यवृत्तित्वेनवि १७

शेषणीयः। तथाचोक्तव्यक्तीनांव्याप्यवृत्तिभावेनलक्षणघटकत्वमितिवाच्यम्प्राचीनमतेद्वित्वादिमतितत्प्रागभावकालावच्छेदेनासंताभावसत्त्वा
त् स्वाधिकरणयत्किंचिद्व्यक्तिनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वरूपव्याप्यवृत्तित्वस्यद्वित्वादेरपिसत्त्वात् नचनव्यमतानुसारेणतत्स्थलेपरित्यज्यस
त्तान्यपृथिवीसमवेतशून्यमित्यादिस्थलानुधावनंकृतंतत्रचपृथिवीपदस्यपृथिवीसामान्यपरत्वेप्रागुक्तरीत्याद्वित्वादिकमादायातिव्याप्त्यभिधा
वनासंगतिरितियदुक्तंतन्नसंगच्छतेनव्यमतेद्वित्वादीनांनिरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाभावादितिवाच्यं। उभयमतसाधारण्यायतस्योक्तत्वात् नचसं
त्तान्यएतत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावोप्यप्रसिद्धोद्रव्यत्वत्वस्यैवतदवच्छेदकत्वादितिवाच्यंसकलद्रव्यवृत्तित्वादिघटितस्यद्रव्यत्वत्व
स्यैवतादृशसमवेतत्वापेक्षयागुरुतयाऽनवच्छेदकत्वादितिजगदीशः। अग्रेयमापत्तिःअथात्रद्रव्यत्वत्वस्यतादृशसमवेतत्वापेक्षयागुरुत्वेपिद्र
व्यान्यासमवेतत्वस्यलघुत्वेनसत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेताभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभवात्सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्ना
भावस्याप्रसिद्धत्वेनतादृशाभावसाध्यकव्यभिचारिण्यतिप्रसंगोपादानमनुचितमितिध्येयं। नचपर्वतवृत्तित्वपर्वतान्यवृत्तित्वोभयत्वावच्छि
न्नाभावमादायाव्याप्तिवारणार्थंव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनप्रतियोगितावश्यंविशेषणीयेतिततएवद्वित्वालोकान्यत्वोभयाभावस्यव्यु
दासात् तादृशवृत्तितात्वेप्रतियोगिताव्यापकत्वस्योपादानंविफलमितिवाच्यंपर्वतवृत्तित्वपर्वतान्यवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभाववारणायवृ
त्तित्वपर्याप्तव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनैवप्रतियोगितायावक्तव्यत्वात् तादृशप्रतियोगिताकत्वस्यचवृत्तित्वालोकान्यत्वोभयाभावेपिस
त्त्वादितिजागदीशी नचात्रव्यासज्यवृत्तिधर्मस्यवृत्तित्वपर्याप्तत्वविशेषणवैयर्थ्यमितिवाच्यम्॥ तस्याखण्डाभावघटकतयासार्थकत्वात् नच
वृत्तित्वपर्याप्तव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनप्रतियोगितायाविशेषणीयत्वेपिसाध्याभाववद्वृत्तितात्वेनपर्वतवृत्तित्वपर्वतान्यवृत्तित्वो
भयाभावमादायाव्याप्तितादवस्थ्यमितिवाच्यम्। यत्प्रतियोगिताकाभावेस्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना

भावभिन्नत्वोभयाभावः वृत्तित्वपर्याप्तव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्। अथवा तादृशव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छि
न्नत्वपदेन तादात्म्यसंबंधेन तादृशव्यासज्यवृत्तिधर्मविशिष्टान्यत्वस्यैव विवक्षणान्न दोष उक्ताभावप्रतियोगित्वस्य प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूततादृश
धर्मस्वरूपत्वादिति ध्येयं। अथात्र सर्वत्र हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्वतदन्यवृत्तित्वोभयाभावमादायासंभवसंभवेऽव्याप्तिवारणार्थं व्यासज्य
वृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताविशेषणीयेकथमुक्तं जगदीशेन असंभववारणार्थमित्यस्यैव वक्तुमुचितत्वादिति मैवम्। तद्धूमीयसंयो
गेन धूमहेतुकस्थले तादृशसंबंधेन यो वृत्तिमान् तद्वृत्तियावदभावस्यैव हेतौ सत्त्वेन लक्षणगमनादिति ध्येयं परेतु तादात्म्येन प्रमेयहेतुकस्थले
तद्वृत्तित्वतदन्यतद्वृत्तित्वोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव लाघवात्तद्वृत्तितात्वे कल्पनीयतया तादृशाभावस्य लक्षणाघटकत्वात् गुरुधर्म
स्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् तत्र लक्षणागमनान्नासंभवाभिधानमिति प्राहुः अत्र केचित् सार्वभौमम ते सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित
या खंडाकालाद्यवच्छेदेन घटादाववृत्तिमति निवर्तमानस्य महाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्य यावद्धेत्वधिकरणावच्छेदेन हेतावसत्त्वान्महा
कालान्यो घटादित्वादौ नातिव्याप्तिः। वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः तादृशवृत्तित्वाभावा यावद्धेत्वधिकरणावच्छेदेन तद्वत्त्वस्य विवक्षितत्वादित्याहे तिं
जगदीशः। अथात्र कस्यैव वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः धूमावयवावच्छेदेन साध्याभावकूटवत्संयुक्तत्वसामान्याभावस्य वृत्तिमति धूमे दौ प्र
सिद्धस्य यावद्धेत्वधिकरणावच्छेदेन हेतावसत्त्वात्। न च हेतुतावच्छेदकसंबंधेन यत्किंचिद्धेत्वधिकरणावच्छेद्यत्वेन साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वा
भावस्य विशेषणीयतया तादृशवृत्तित्वाभावो न लक्षण घटक इति वाच्यम्। धूमान्तरसंयुक्तत्वावयवावच्छेदेन वृत्तिमति यत्किंचिद्धूमेऽप्रसिद्ध
स्य तादृशवृत्तित्वसामान्याभावस्य यावद्धेत्वावच्छेदेन हेतावसत्त्वात्तथाप्यव्याप्तेरिति चेदत्र नवीनाः हेतुतावच्छेदकसंबंधेन यत्स्वाधिक 
रणं तदवच्छेदेन स्वस्मिन् वर्तमानाहेतुसमानाधिकरणसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तितात्वसमनियतप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावाय 

वच्छेदकत्व धिकरणावच्छेदेन हेतौ तद्भूत्वस्याविवक्षितत्वात् न कोपि दोषः स्वपदं वृत्तिमत्त्वेनाभिमतपरमिति प्राहुः। केचित्तु स्वानुयोग्यनधिकरणावच्छिन्ना
याः धिकरणतातत्तदन्यहेतुत्वधिकरणावच्छिन्नाधिकरणताकत्वेन ताद्दशसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वाभावस्य विशेषणीयत्वात्ताद्दशाभा
वस्य लक्षणघटकतया तमादायन दोषः स्वानुयोग्यनधिकरणत्वं च हेतुतावच्छेदकसंबंधेन बोध्यं स्वपदं ताद्दशसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्ति
त्वाभावाधिकरणतापरमित्याहुः अथात्र लक्षणे घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वघटान्यवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावमादाय वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्रा
व्याप्तिः। ताद्दशसाध्याभावघटितकूटाधिकरणाप्रसिद्धेः न च विशिष्टस्यातिरिक्तत्वमते विशिष्टाभावस्य साध्याभावतावच्छेदकसमनियतप्र
तियोगिताकत्वाभावादेव व्युदासइति वाच्यं तथासति घटभेदतदन्यप्रमेयैतदुभयाभावपटभेदतदन्यप्रमेयैतदुभयाभावघटितकूटाधिक
रणाप्रसिद्ध्या प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यत्राव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् न चोभयत्वमप्येकविशिष्टापरत्वमेवेति वाच्यं तथासति वृत्तित्वाल्लोकान्यत्वो
भयाभावमादाय ताद्दशवृत्तितात्वे प्रतियोगिताव्यापकत्वदलव्यावृत्तिदानासंगतिरिति चेन्न साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगितायां स्व
न्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वस्य स्वयमेव निवेशिततया स्वन्यूनवृत्तिपदेन स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्याधिकरणनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छे
दकतावच्छेदकत्वे सति स्वसमानाधिकरणधर्मस्य विवक्षितत्वादेवोक्ताभावे व्युदासात् साध्याधिकरणत्वनिवेशाच्च वन्हिधूमोभयवान् व
ह्नेरित्यादावुभयाभावादेः संग्राह्यतया नातिव्याप्तिरिति। वस्तुतस्तु एतदस्वरसेनैव एतल्लक्षणमपहाय एतेनेत्यादिना लक्षणान्तरानुधावनं
कृतम्। अतएव परलक्षणे साध्याभावे साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशे वह्निमान् धूमादित्यत्रैवाव्याप्तिसं
भवे तामपहाय वाच्यं ज्ञेयत्वादिति सत्तावान् द्रव्यत्वादित्ये कव्यक्तिसाध्यके जगदीशस्याव्याप्तिदानमपि संगच्छतइति ध्येयं अत्र च हेतुत्व
धिकरणयत्किंचिद्व्यक्तौ दैशिकविशेषणतया कूटस्य वर्तमानत्वमेव तु सामानाधिकरण्यं बोध्यं तेन पृथिवीद्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादेः

जा॰व्य॰ त्यादौजलेतेजसिचसाधनसमानाधिकरणस्यजलात्वस्याभावस्यतेजोत्वस्याभावस्यचउक्तरूपावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वात्तदुभयकूटाधिकरण
का॰शं॰ ज्ञात्यादौहेतोरवृत्तित्वेपिनातिव्याप्तिः हेत्वधिकरणजलादिप्रत्येकनिष्ठंयत्ताद्दृशकूटंतदधिकरणेजलादौहेतोःसत्त्वादितिजगदीशः अत्रेय
१९ मनुपपत्तिः अथात्रसाधनसमानाधिकरणस्यविपक्षीभूततत्तद्व्यक्तिभेदाभावस्यापिसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताक
त्वात्तत्तद् घटितकूटाधिकरणाप्रसिद्धौवातिव्याप्त्यसंभवेतद्वारकहेत्वधिकरणयत्किंचिद्व्यक्तौदैशिकविशेषणतयावर्तमानत्वमित्यादिविशे
षणवैयर्थ्यमितिचेदत्रकेचित् साध्यतावच्छेदकसंबंधेनव्यापकत्वंतत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमभावविशेषणमित्यभिप्रायेणएत
द्ग्रंथसंगतिरित्याहुः।तन्मंद साध्यतावच्छेदकसंबंधेनसाध्यव्यापकत्वमित्यादिमतस्यग्रंथकृतैवप्राग्दूषितत्वात् इतिमैवम् यद्यत्संबंधेन
व्यापकत्वंतत्तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावकूटनिवेशापेक्षयालाघवेनसाध्यव्यापकताघटकीभूतयत्किंचित्संबंधावच्छिन्न
प्रतियोगिताकसाध्याभावकूटवत्त्वंविवक्षितम् तथाचपृथिवीत्वद्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादित्यादौसाध्यव्यापकताघटकीभूतसम
वायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावस्यहेतौसत्त्वेनातिव्याप्तिरतोहेत्वधिकरणयत्किंचिद्व्यक्तौदैशि
कविशेषणतयावर्तमानत्वंसाध्याभावविशेषणंदत्तम् इतिग्रंथकृतामभिप्रायइतिवयंसमाधिमहे।पत्रिकासमुदिता॥ इतिजागदीशीव्य
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यटिप्पणंकाशीशंकरीसमाप्ता॥ वाराणसीप्रसादस्यनियोगेनप्रयत्नतः॥ काशीसंस्कृतमुद्रायामंकितोयंशि
लाक्षरैः॥१॥ श्रीकाशीजीमेज्ञानवापीकेपूर्वफाटकपरश्रीविश्वनाथजीकेपासमहाराजशिवलालदुबेजीकेमकानमेकाशीसंस्कृतमुद्राय
न्त्रमेछपीजिनकोलेनाहोयउन्होनेइसछापेखानेकेकार्यसंपादकबाबूवाराणसीप्रसादयाकचौरीगलीमेभाईप्रतापसिंहजीकेदुकानपर राम
मिलेगी॥ मितिअधिकआषाढशुक्ल११गुरुवार संवत्१९३१ ॥ ॥ ॥ ॥ १९

इति जागदीशीव्यधिकरणटिप्पणं कालीशंकरी समाप्ता